КРАЄЗНАВСТВО

№ 1—5

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА
ХАРКІВ, 1930

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

КРАЄЗНАВСТВО

ЩОМІСЯЧНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ КРАЄЗНАВСТВА

ХАРКІВ, 1930 р. 1—5 Адреса редакції: Харків, вул. К. Лібкнехта, 33, п. 1. Український Комітет Краєзнавства.

М. Криворотченко.

На порозі третього року.

Лист Центрального Комітету ВКП(б) від 3 вересня, цей величезної ваги документ підводить підсумок двох перших років виконання п'ятирічки, аналізує наслідки роботи і причини недоліків, одночасно дає цілком конкретні вказівки всім партійним, комсомольським, профспілковим і господарським організаціям на необхідність і способи максимального напруження всіх сил для знищення проривів минулого року і забезпечення од подібних проривів у наступнім третім році п'ятирічка.

Лист цей адресовано до всіх партійних, комсомольських, професійних та господарських організацій, але він в рівній мірі адресований до всього радянського суспільства, а передусім до тих організацій, що безпосередньо своїми завданнями, своєю роботою зв'язані з реконструкцією народнього господарства.

Лист ЦК ВКП(б) в великій мірі вістрям своїм справлений вбік краєзнавчих організацій, як громадських осередків, що головним своїм завданням мають дослідами, всією своєю роботою безпосередню брати участь у прискоренні реконструкції господарства шляхом дослідження всіх місцевих можливостей реалізації п'ятирічки.

Третій рік п'ятирічки є переломовий рік—в третім році велика частина промислових гігантів цілком або частково вступить уже в господарський обіг.

На кінець третього року в сільськім господарстві мусить бути колективізовано 50% усіх господарств.

Темп реконструкції і її реальні досягнення за перші два роки доводять, що гасло—„п'ятирічку за чотири роки" цілком реальне, але ці темпи вимагають напруження всіх громадських сил, нещадної боротьби з усіма проявами не тільки панікерства, а й нехлюйства, пасивности, покладання на „якось та буде", ховання за „об'єктивні умови" і з усіми формами дезертирства з поля боротьби за комуністичні темпи будівництва.

Коли в промисловості, де властивості самої роботи викликають силу силенну зв'язків, які в великій мірі уніфікують темпи, примушують окремі виробництва триматися цих темпів, —ми інде бачимо прориви, відставання, орієнтацію на самотьок і т. ін., то в роботі громадських організацій, зокрема в роботі краєзнавчих товариств, де нема і не

скоро ще будуть ці механічні зв'язки—замість піднесення енергії, замість збільшення темпів, ми спостерігаємо послаблення роботи, зниження темпів, а іноді і просто ліквідаційні настрої, які приводять до цілковитого припинення всякої роботи.

Підводячи підсумок другого року п'ятирічки в краєзнавчій роботі мусимо зробити висновок, що краєзнавчі товариства не втримали темпів соціялістичної реконструкції, не зуміли піти вногу з життям і знову набагато відстали від вимог, що їх висунула перед ними перебудова всього народнього господарства СРСР.

Які завдання процес реконструкції поставив перед краєзнавством у цілому?

Вже перше гасло—*індустріялізації країни*—загострило перед краєзнавцями завдання кинути всі сили на дослідження бази індустріялізації, а передусім на дослідження джерел сировини, експортних фондів, на дослідження і мобілізацію всіх місцевих ресурсів для мікроіндустріялізації, для індустріялізації округового, районового господарства.

Початок децентралізації управління, надання бюджетових прав районам, заведення сільських спробних бюджетів особливо гостро перед краєзнавцями поставили проблему дослідження засобів створення реальної бази для локального районового та сільського господарства, вивчення всіх елементів цього господарства, його динаміки, його реальних перспектив.

Разом з цим адміністративна децентралізація вимагала якнайскоршої децентралізації самої краєзнавчої роботи, перенесення всієї уваги на район, прискорення темпів організації районових товариств, орієнтації на район і село, як на об'єкти краєзнавчого досліду.

Всі ці питання, всі ці проблеми Комітет ставив своєчасно перед краєзнавчими товариствами (Див. Краєзнавство ч.ч. 1—10, 1929 р.), але товариства не зуміли своєчасно перешикувати свої лави, не зуміли надати своїй праці відповідного темпу.

Реалізація п'ятирічки вже в перший рік виявила величезне відставання краєзнавчої роботи від загального темпу будівництва. Соціялістичне змагання—найдужчий метод мобілізації громадської свідомости й активности, охопило товариства тільки на 10%—цифра ганебна для громадських організацій, що головним завданням своїм ставлять реально допомогти виконати п'ятирічку за чотири роки.

Знищення округ і перехід до району, як адміністративної одиниці застало краєзнавчі товариства зовсім непідготовленими. Замість 40 центрів нині маємо 478 районів і 34 міста, тобто 512 окремих адміністративних і *бюджетових* одиниць *тобто 512 господарських комплексів*. А в організації краєзнавчих сил досі маємо 32 округових товариства, які не зуміли мобілізувати краєзнавчі сили своїх районів і тим самим після адміністративної реформи потонули в морі райцентрів без зв'язків без бази в роботі, без реального переключення всієї своєї праці на конкретну господарчу одиницю—район.

Комітет нераз звертав увагу товариств на конечну потребу перейти до дослідження окремих господарчих одиниць—заводів, колективів, радгоспів. На перше червня 1929 року УСРР мала вже колективізованих 36% усіх селянських господарств і 47% всієї землі. Що зробили краєзнавчі товариства хоча б до з'ясування реального обличчя колективізації свого району? Хоч у одного краєзнавчого товариства *є просто реєстр* колективів, ми вже не питаємо, чи є хоч одна районова карта колективізації у краєзнавчім товаристві?..

Весь процес колективізації сільського господарства випав з уваги краєзнавчих товариств, і то не тому, що товариства не надавали цьому процесу належної оцінки, а тому, що товариства не зуміли надати своїй роботі відповідних темпів і опинилися в хвості життя, а часто-густо просто поспустили руки і закопалися в академічні теми своїх дослідів.

Третій рік п'ятирічки є переломовий рік. *П'ятирічку буде виконано за чотири роки.* Але аналіза роботи попередніх двох років особливо яскраво показує величезне значіння мобілізації громадської уваги до кожного кроку будівництва, до кожної дрібниці, що може в той чи інший спосіб сприяти витриманню взятих темпів, а може й прискорення їх.

Отже на краєзнавців лягає особливо відповідальний обов'язок мобілізувати всі краєзнавчі сили по районах, організувати їх, справити їхню працю в бік дослідження сировинної бази не тільки місцевої промисловости, а й сировини для великого будівництва (рудні, нерудні копалини, а особливо паливо, будівельні матеріяли, об'єкти другорядного експорту і т. ін.).

Краєзнавчі товариства мусять поставити перед собою завдання дослідити всі підвалини організації районового господарства, зміцнення і збільшення районового бюджету і т. ін.

Товариства і окремі краєзнавці мусять розпочати конкретне дослідження процесу колективізації сільського господарства, його кількосних покажчиків, особливо виявляючи ефективність конкретних колективних господарств так з економічного так і з соціяльного боку.

Краєзнавці мусять наново перешикувати свої лави; перебудувати всю свою роботу, пристосувавши її до вивчення проблем, зв'язаних з виконання п'ятирічки; мобілізувати весь краєзнавчий актив районів, а найголовніше—*мусять у своїй роботі досягти сучасних більшовиcтиських темпів.*

М. С. Косовський.

Масове експериментаторство в системі дослідної справи та агрикультурної роботи.

(Завдання та напрямок роботи Центральної Селянської С.-Г. Ляборатори газети „Радянське село").

Великий похід за підвищення врожайности, що піднявся в наслідок рішучої і твердої політики партії на реконструкцію сільського господарства, на більш швидкий темп розвитку продукційних сил с г-ва — викликав до життя цілу низку громадських організацій, що поставили собі за мету — сприяти більш швидкому розвитку с.-г.-ва та його реконструкції. Так виникла і Центральна С.-Г. Ляборатарія, утворена всеукраїнською газетою „Радянське Село" в наслідок вимог селянства, особливо його передової, активної, культурної частини. Потреба в такій установі гостро стала виявлятись в практичній роботі Всеукраїнської селянської газети, яка всебічно обслуговує культурні потреби селянства, особливо в частині с.-г-чої.

Бурхливий зріст соціялістичного сектора змінив позиції дослідної справи і наближається час, коли мережа селян-кореспондентів С.-Г. Ляборатори „Радсела" відограватиме значну ролю. Отже, в сітці селян-кореспондентів можна ставити і рішати науково-обґрунтовані питання. Значення такої роботи ще збільшується і тим, що робота по колдосвідах, в тому вигляді, як проводиться досвідними станціями в дальнішому буде перетворювати сітку селян-коренпондентів — тобто момент самодіяльности селянина буде відбиватись все більш яскраво.

Селянська С.-Г. Ляборат̂орія газ. „Радсело" користується цілком відмінною методою від усіх інших дослідних організацій. Ці свої досліди за певним програмом Ляборатория провадить через велику масу добровільних дослідників виключно з числа членів колгоспів (СОЗ'ів, артілів та комун) та окремих господарів бідняцько-середняцьких верств населення. В цій роботі з селянами-кореспондентами Селянська Ляборагорія дає організований напрямок дослідницькій селянській творчості та ініціятиві.

Особливу увагу треба звернути на колективізацію масового дослідництва через організацію при колективних об'єднаннях гуртків дослідників з числа членів колгоспів, які всю дослідницьку роботу концентрують при так званих Ленінських дослідних гектарах. Правильна постановка дослідів на Ленінському гектарі в колгоспі дуже потрібна. Колгоспники-дослідники проводять усю роботу за допомогою свого агронома. Отже всю роботу треба скерувати тільки через гуртки дослідників-колгоспників, через колективні дослідні ланки, або Ленінські дослідні гектари.

Робота з дослідниками в індивідуальних господарствах провадиться тільки в тій мірі, в якій треба підкреслити різницю між наслідками до-

слідів і індивідуальних господарствах, порівнюючи великими колективами.

Ляборaторія у своїй роботі користується постійно пресою, як засобом, що найкраще активізує і організовує селянство і всі вдалі досвіди селян-досвідників робляться в короткий час (за декілька днів) відомими величезній масі селянства, що читає газету „Рад. село" та її видання („Рад. Селянин", „Селянка України" тощо).

Отже, основне завдання Центральної Селянської С.-Г. Ляборaторії, в умовах реконструкції сільського господарства на основі п'ятирічного пляну є — озброєння бідняцько-середняцьких кол населення агрономічним знанням, техніки культивування нових рослин через широку постановку масових дослідів, сприяння збільшенню темпа, поширенню нових технічних культур, допомога в роботі дослідникам-винахідникам з селян, розробка й перевірка окремих досліджень через масові селянські досліди.

Виходячи з цих завдань треба зауважити, що центр масового дослідництва повинен мати характер не державної, а громадської організації і тільки за цієї умови, при наявності постійного співробітництва з селянським активом (колгоспи) через пресу, буде забезпечений найбільш живий зв'язок з мережою дослідників. Тому і більш стала форма масової дослідницької роботи тоді буде, коли Ляборaторія працюватиме біля всеукраїнського селянського органа преси газети „Радсело" при наявності біля 300 тисяч читачів та передплатників з селян.

С.-Г. Ляборaторія керує і провадить досліди через сількорів та читачів газети й інших видань „Радсела" в колгоспах, бідняцько-середняцьких господарствах в труд та с.-г. школах і в радгоспах; скеровує свою роботу на проведення і на виявлення переваг агротехнічних заходів у великих колективних господарствах.

В наступному році треба звернути увагу також на розвиток дослідницької роботи серед дітей. Треба при ляборaторії організувати філіял — дитячу с.-г. станцію, яка розгорнула б дослідницьку роботу по с.-г-тву серед дітей колгоспів, трудшкіл та дитячих с.-г. городках.

Цілком перевірені й корисні агротехнічні заходи Ляборaторія має популяризоввуати в газеті й інших виданнях „Радсела", а також і окремими виданнями в листівках, плякатах, в брошурах втягуючи в цю справу селькорів-дослідників.

Також Ляборaторія має допомагати селянам-дослідникам, самоукам винахідникам у перевірці їх дослідів та широкого освітлення їх серед с.-г. людности, а також має допомагати їм перед науковими та відповідними с.-г. установами в справі скорішого розв'язання їх винаходів, крім того має сигналізувати перед редакцією „Радсело", а через неї урядові і директивні органи про ті чи інші явища в аґротехніці.

Ляборaторія розгортає с.-г. консультацію через газету „Радсело" та окремими листами по питаннях нових культур та рільництву.

Плян та програм роботи Центральної Селянської С.-Г. Ляборaторії „Радсела" складається на основі завдань п'ятирічного пляну, причому програм роботи складає Ляборaторія та її наукове бюро за пер-

спективними плянами НКЗС в погодженні з дослідним відділом НКЗС, Інститутом прикладної ботаніки та по заявках різних зацікавлених с.-г. організацій. Плян остаточно затверджує редакція „Радсела". Плян роботи Ляборагорії виконуватиметься у трьох напрямках: масово-дослідницька робота, науково-дослідна та пропагандистська.

При Ляборагорії утворюється наукове бюро в складі шости осіб зацікавлених в роботі С.-Г. Ляборагорії від наукових с.-г. установ та рада с.-г. Ляборагорії в складі членів наукового бюра Ляборагорії і представників від кооперативних, господарчих та освітніх с.-г. установ і організацій.

Завдання наукового бюра при С.-Г. Ляборагорії — розглядати та науково обґрунтовувати програм робіт, методику польових дослідів та наслідків робіт, а завдання ради — сприяти здійсненню усіх планових заходів Ляборагорії, надаючи роботі Ляборагорії громадського напрямку.

Кошторис С.-Г. Ляборагорії складається з асигнувань зацікавлених установ і організацій.

У своїй роботі Селянська С.-Г. Ляборагорія притягає до участи широкі агрономічні кола:

а) для допомоги консультації Ляборагорії,

б) для проведення конференції та нарад лябкорів;

в) для участи в постановці дослідів по районах і селах України. Розробку наслідків дослідів провадить Ляборагорія як самостійно, так і шляхом предложення різним науковим організаціям, як інституту прикладної ботаніки, дослідним станціям і т. д.

Ляборагорія в процесі роботи видає інструкції як через газету „Радсело", так і окремими брошурами; дає поради й відповіді на запитання лябкорів, селян-дослідників по справах дослідів, як через газету, так і листовно; для дачі порад селянам-дослідникам С.-Г. Ляборагорія зв'язується з агрономічним персоналом наукових, земельних та кооперативних установ.

С.-Г. Ляборагорія „Радсела" ставить своїм завданням сприяти тому, щоб селяни-дослідники, колгоспи та с.-г. школи, популяризовували та ознайомлювали з новими технічними культурами, агротехнічними засобами, їх культивування, шляхом організації та проведення екскурсій на дослідницькі ланки, проведення куткових бесід, про досліди як на-дому, так і в сельбудах та хатах-читальнях, участю дописами в стінгазетах свого села, демонстрування експонатів нових рослин та наслідків дослідів на районних та округжних с.-г. виставках і активно брати участь в проведенні свят врожаю.

Центральна Селянська С.-Г. Ляборагорія зв'язується в практичній роботі з округжними установами України (ОЗВ, Окрколгоспсоюзами, дослідними станціями та інспектурами Наросвіти) з метою получення в справі організації масових дослідів і для притягнення нових кадрів до складу дослідників. Це особливо важно тому, що з селян-дослідників, дослідників-колгоспників, після проведення дослідницької роботи

Лябораторії утворюються кадри кваліфікованих господарів, що так важливо зараз при недостачі с.-г. кадрів в колгоспах.

З метою покращання умов проведення дослідницької роботи серед бідняцько-середняцьких кол селянства та притягнення громадської уваги до С.-Г. Лябораторії, Ц. С. Ляборатерія бере участь в міру потреби лекціями по дослідній справі селянських дослідів у різних с.-г. курсах (якто заочних селянських курсах, радіокурсах та інших с.-г. курсах, що буде організовано різними установами), одночасно з цим Ляборатерія популяризує свою діяльність, беручи участь своїми експонатами в роботі с.-г. виставок та с.-г. музеїв, а також виступає з доповідями про свою роботу на різних з'їздах, нарадах земельних, наукових, колективних робітників та по селянських конференціях. Крім того, Ляборатерія бере участь у читанні лекцій черсз радіо не тільки м, Харкова, але й через окружні широко-віщательні радіомовні вузли.

Для постійної дослідницької роботи С.-Г. Ляборатерія — при Ляборатерії влаштовується постійний с.-г. музей з нових технічних культур, з дослідів селян-дослідників для обслуговування екскурсантів-селян, селян-відвідувачів редакції „Радсела“ та дослідників С.-Г. Ляборатерії.

Для здійснення заходів щодо організації та розвитку мережі селян-кореспондентів Центральної Селянської С.-Г. Ляборатерії „Радсела“ та для поглиблення діяльности Ляборатерії треба застосувати цілу низку заходів щодо встановлення належного зв'язку так з боку програму, як і техніки та методики проведення дослідів мережі селян-кореспондентів. Зв'язку в роботі треба здійснити шляхом погодження програму Ляборатерії, кооптування представника Ляборатерії до всеукраїнського бюра по пристосуванню при дослідним відділі НКЗС і відрядження представника від дослідного відділу НКЗС та Наукового Бюра в Ляборатерії. Групи: рільнича та дослідної справи НКЗС повинні брати участь у фінансуванні Ляборатерії відповідних коштів для проведення основних міроприємств Ляборатерії по утворенню всеукраїнської мережі дослідників-колгоспників.

НАШ КРАЙ

Проф. В. Гериновиҷ.

Кам'янець на Поділлі.

Вже поверховий погляд на Кам'янець з його багатими залишками українсько-литовської, польської, вірменської, турецької і руської культури, особливим положенням (місто майже з усіх боків окружене глибоким і мальовничим канйоном р. Смотрича) і оригінальною будовою *),

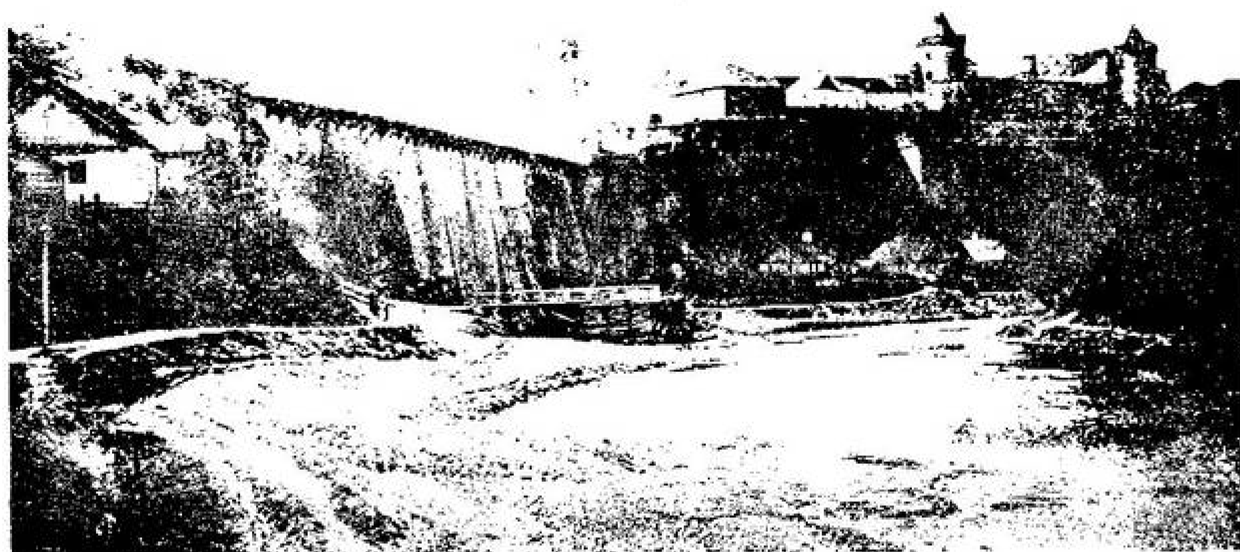
1. Кам'янецький замок такий, як він був року 1871. Наліво внизу Карвасари. При вході на Турецький міст із заходу — кругла башня з брамою (нині її немає), праворуч у глибині — брама Станіслава Августа (нині її немає).

свідчить, що маємо перед собою один з цікавіших оселених пунктів не лише України і Союзу, але і світу. Особливо увагу нашу приковує система мурів, башт і бастіонів, що утворює широко в свойому часі відомий Кам'янецький Замок.

Найстаріші об'єкти Кам'янця концентруються в двох оселених пунктах його комплексу: Старому місті і в Замкові, що побудований при

*) В часі бурхливого свого періоду, що припадав і на часи великої історичної завірухи (частих нападів татар і турків), поза лінією оборони — поза меандром р. Смотрича, жити було небезпечно; тому Кам'янець міг рости тільки в гору і коштом вулиць та майданів, які через те такі малі і вузькі. Через те він своєю будовою нагадує німецьке місто Нюрнберг („український Нюрнберг").

вході на шийку меандра Смотрича. Інші оселені пункти Кам'янця: Карвасари, Польські Фільварки, Руські Фільварки і Новий Плян є пізнішого походження.

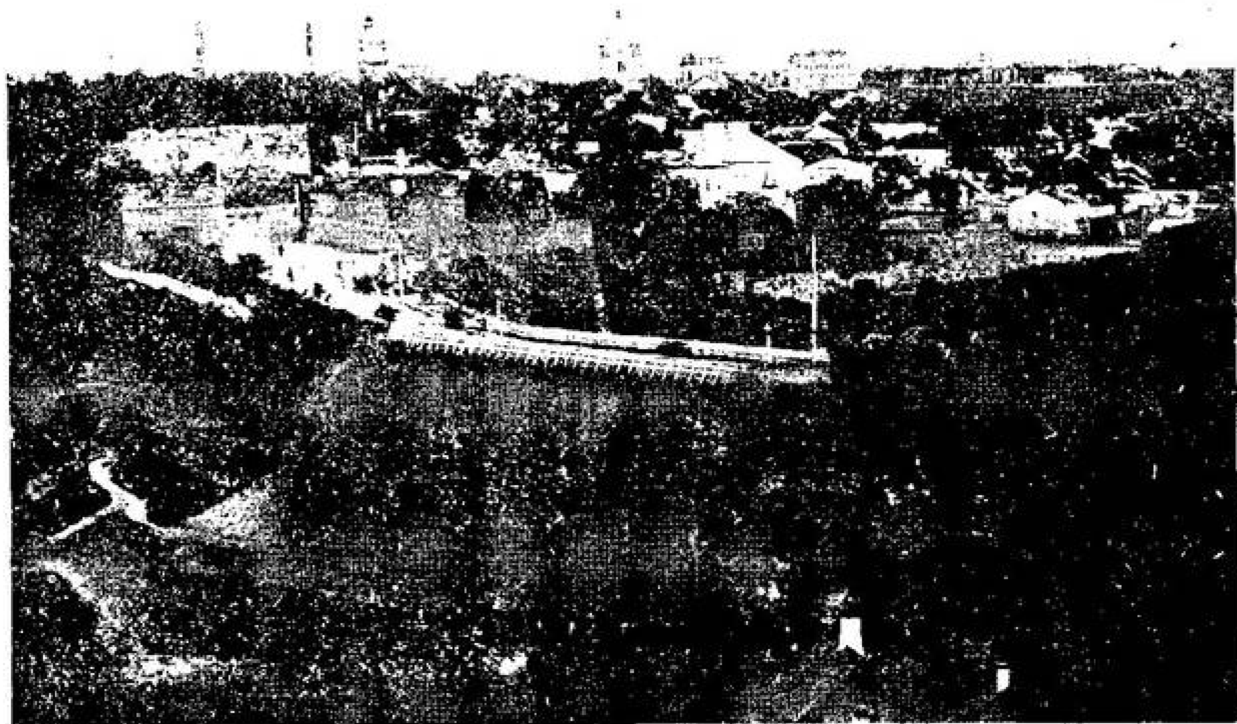

2. Кам'янецький замок. На переді чотири башні. Зліва вправо: „папська", „чорна", „ляндскорунська" і „ружанка". Ліворуч Турецкій міст на шийці меандру Смотрича, під дерев'яним мостом, внизу — вхід р. Смотрича в водоспад.

3. Водоспад на р. Смотричу, який виник через пробиття отвору внизу шийки меандра річки. База „Смотрич-ельстану".

Першу історичну згадку про Кам'янець стріваємо у польських літописців під роком 1375 *). Литовський князь Ольгерд після перемоги над татарами (над р. Синюхою в р. 1362), задля закріплення землі відбудовує знищені (Баксту, Ушиц, Калюс і. і.) і будує нові замки. В той час на знаменитому з географічного погляду місці, на майже острівному меандрі р. Смотрича, виникає місто Кам'янець, якому на протязі кількох століть судилося відогравати важливу ролю не тільки в історії Поділля, але і значної частини Європи та Азії. Литовські князі Коріятовичі,

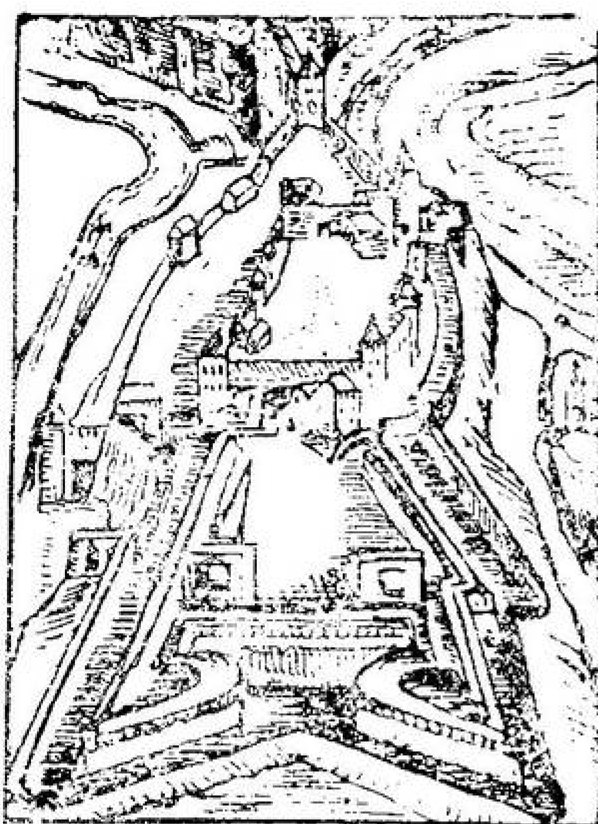

4. Турецький міст і місто з південно-західнього боку.

яким припало Західнє Поділля, надають населенню Кам'янця великі привілеї — звільнення на 20 років від податків, автономію, монополію виробництва і торгівлі. Це і певна охороа перед набігами степовиків, приваблює до міста ремісників і купців різних національностей: українців, поляків, татар, греків,— особливо-ж багато прибуло туди вірмен, які після розгрому вірменської держави розбрелися по різних країнах. В Кам'янці осіло їх стільки, що його називали другим Ечміядзином (столиця Вірмен у Малій Азії). На скоре оселення Кам'янця і його зріст вплинуло також його положення біля важливого торгового шляху, що ішов зі сходу на захід і з півдня на північ. Кам'янець, що займав

*) Чи існувала яка оселя на місці, де нині Кам'янець, до р. 1375? Не дивлячись на відсутність історичних даних, можна на це питання дати потакуючу відповідь. За цим промовляє особливе положення місця (на меандрі р. Смотрича, що його майже окружає на 60—70 м. глибоким о крутих стінах канйоном), через що воно, в довгі бурхливі доісторичні і історичні часи не могло бути невикористане. Може бути, що на цьому місці була Петрідава (кам'яне місто) і Клепідава (місто розбишак), про які згадує відомий географ II сторіччя — Птолемей.

передове місце в обороні країни, отримує важливі привілеї — право „складу", на основі якого чужоземні купці з Персії, Туреччини, Індії, що торгували дуже тонким і дорогим крамом, мусіли спинюватися біля його *) і кам'янецьким купцям продавати товари; ці з великими баришами перепродували крам на Литві, Білорусі, Київі, Москві. Найбільші торгові операції вели купці вірменські, які мали торгові навики, значні капітали і гарно знали східні мови.

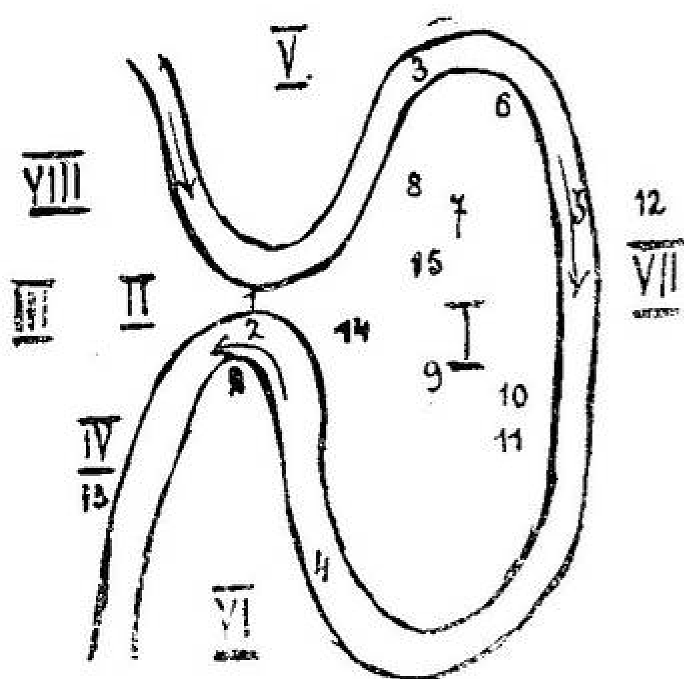

5. Пляи кам'янецького „камяного" і „земляного" замку в 1699 року. В горі „кам'яний". внизу „землянии" замок. Наверху мостова башня з брамою при вході на міст. Ліворуч і праворуч глибокий яр р. Смотрича, що сходиться на узькій шийці меандра (петлі)

На багате („молоком і медом текуче") Поділля і Кам'янець, що боронив його перед набігами степу, звертає увагу Польща (після неудач на заході у змаганнях з німцями), яка після довгих торгів і воєн в р. 1434 окупує країну. З настанням польської окупації, життя в країні змінилося хиба тільки тим, що починається агресія польонізації і католіцизму (католіцизм вже за литовської окупації стануь твердою ногою). — Кам'янець стає їх опорою. З розвитком воєнної техніки та пожвавленням наступу зі степу, деревляні укріплення Коріятовичів стали заслабі — в XVI ст., за плянами західнеєвропейських спеціялістів, при використанні дарових робочих рук селянства, виростає кам'яна твердиня, яких у той час не багато було у світі. А на початку XVII ст., коли напади зі степу ще більше усилилися, коли складнішою стала воєнна техніка та коли в наслідок великого соціяльного утиску розвинулися соціяльні рухи — кам'янецький замок від заходу скріплено аванпостом, званим „земляним замком" (землею він тільки прикритий, а збудований з каміння), побудованим

*) З обави перед зрадою тайн твердині татарам і Туреччині, які на Камянець звертали особливу увагу, купців зі сходу до міста не пускали. Для них були побудовані помешкання на правому боці р. Смотрича біля водопаду під високими і скелистими стінами на яких побудований замок. З цих помешкань, що звалися „каравап-сарай" виникла з часом окрема частина комплексу м. Камянця—Карвасари. З обави перед зрадою планів міста не пускали туди навіть послів з Туреччини (посли бо з давен давна були легалізовані шпіони), яких принимано в недалекому селі Довжку, де були спеціяльно для того побудовані помешкання. За часів польської окупації жити в місті було заборонено і евреям. Причиною заборони було міркування як стратегічного (евреї могли симпатизувати туркам) так і економічного порядку — купці, особливо-ж вірменські, дуже боялися еврейської конкуренції.

також за плянами західне-европейських спеціялістів. Камянець із замком стає нездобутною твердинею. Багато разів підступали під його великі армії татар, турків, волохів, козаків та зреволюціоновані українські селянські маси (під проводом Мухи, Шпака і т. і.), для яких він був остоєю соціяльної і національної неволі—надармо. Під його природніми високими стінами (через те в свій час називано його „твердинею, видвигнутою рукою божою") і штучними мурами та башнями вони тільки даремно крівавили.

6. Кам'янець на Поділлю на меандрі р. Смотрича. (Схема).

I. Старе місто. II. Кам'яний замок. III. Земляний замок. IV. Карвасари. V. Польські фільварки. VI. Руські фільварки. VII. Новий плян. VIII. Підзамче. 1. Турецький міст. 2. Водоспад. 3. Польська брама. 4. Руська брама. 5. Новий міст. 6. Башня Баторого, побіч Вітряна брама. 7. Ратуша. 8. Катедральний костел. 9. Вірменський ринок. 10. Старий Собор. 11. Вірменський костел. 12. Братерські могили. 13. Старовинна церков на Карвасарах. 14. Костел Тринітарів. 15. Костел подомініканський

Кам'янець став опорним пунктом західнього імперіялізму і католіцизму (що з давен давна ішли у парі) і аванпостом їх у наступі на схід. Нездобувши Кам'янця турки чи татари з великим риском ішли на захід. Горнізон кам'янецького замку, що випадав на їх зади, сильно ув'язував свободу їх рухів. Ось тому названо Кам'янець „Брамою до Польщі і Західньої Европи" і „Передмурям християнства *). В Кам'янцю, що захищав багату землю, яка була поставщиком продуктів сільського господарства на західне-европейські ринки, шлях, яким ішли жваві торгові зносини між заходом і сходом та південем і північчу, в Кам'янцю, що був опорою католіцизму в його поході до сходу і гострої експлоатації широких працюючих мас, були заінтересовані не лише світські, а і духовні кола, і то не тільки Польщі але і інших країн Європи та Азії. Ось тому нас і не дивує, коли серед фундаторів башт в камянецькому замку ми стрінаємо епіскопів (бучацького, гнезденського і т. і.), а навіть римського папу (Юлія II. від 1508—1513 р.).

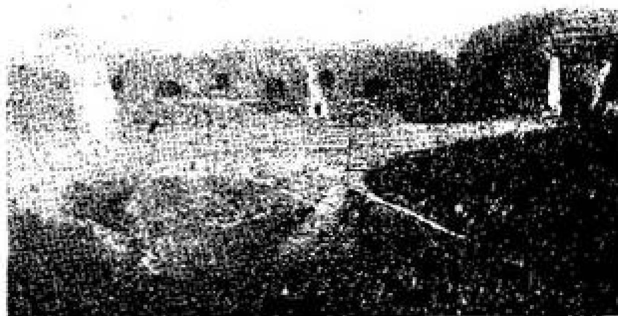
Оборона міста і замку спочивала в руках не лише гарнізону але і міщан, які за великі привілеї (монополію вирібництва і торгівлі тощо) мали за обовязок його боронити. Назви башт „Кушнірська" **),

*) Невірно, краще „передмур'ям католіцизму", бо місцеве населення—українці були християнами, але східнього обряду.

**) В північній стороні міста. Башта ця зветься ще „семиповерховою" або „Баторієвою". Біля неї в'їздова брама до міста т. зв. „Вітряна", на ній таблиця з латинською

„Гончарська", „Різницька" і і., що окружають місто довкола, які ще й досі уживаються населенням, походять від назв цехів (об'єднань міщан по вирібничому принціпу), між якими були розділені окремі частини міста до оборони. Усі-ж міщани були обовязані постачати продуктами гарнізон замку.

Кам'янець мав два кільця оборони: внутрішній і зовнішній. Зовнішній складався з трьох одиниць (окремих замків), які були побудовані в трьох найслабших його місцях. На місці переправи через Смотрич на півночі — „Польська" Брама, на місці переправи через його ж на півдні — „Руська Брама", а на найслабшому місці Камянця при вході на шийку Смотрича зі сторони заходу („Ахилева п'ята Кам'янця") найсильніша одиниця т. зв. Турецький замок *). Польська і Руська брами це була система кількох башт і мурів по обох сторонах р. Смотрича, від яких, в укриттю брам, мурів і арок, ішла дорога до міста. В часі облоги на Смотричу замикалася гребля, а піднесена вода у річці робила перехід через неї ще труднішим.

7. Земляний замок.

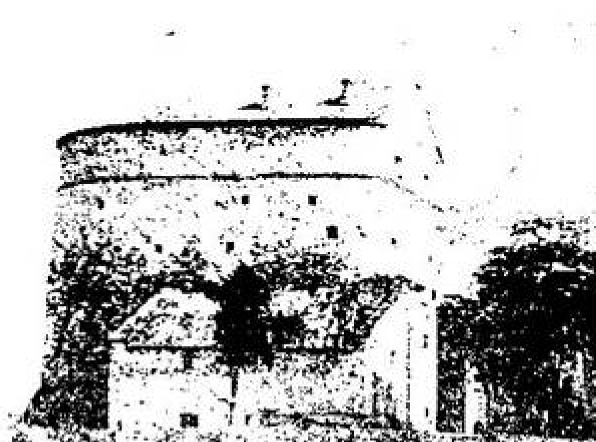
Широко у свій час відомий кам'янецький замок, що стоїть на високому скелистому півострівці річок Смотрича і Карвасарки, (Свинокривди) складається з 10 кількаповерхових з численними бійницями башт — „Папської", „Колпак", „Лядської", „Ляндскорунської, „Ружанки", Дневної", „Малої", Чорної" і ін., що з'єднані високими і грубими мурами. Кожна башта мала своє спеціяльне призначення. З „Папської" спостерігано за ворогом збоку Палівець, з „Дневної" з боку Жванця, з „Ружанки" з боку Гуменець, з „Ляндскорсунської" з боку Скалі. В умовах давньої воєнної техніки замок був нездобутний.

Неприятель, в разі здобуття зовнішнього перстеня оборони, не був ще паном ситуації. Перед ним були ще високі мури, круті стіни яру Смотрича і низка башт — внутрішній перстень оборони, головні башти внутрішнього перстеня були від сторони „Польської брами", „Руської брами" і Турецького мосту. На башті біля нього (її зараз немає — остались бокові частини) була напис: Domine conserva nos in pace, що значить: боже заховай нас в супокою.

написою: A. D. 1585 Per Stephano Bathory regae Polonias couditum, Stanislauo Augusto reguante Polonias restauratum et auctum A. D. 1785. Це по українськи: року божого 1585 через Стефана Баторня польського короля побудована а через Станіслава Августа короля Польщі відреставрована і збільшена року божого 1785.

*) Назва „турецький" невірна, бо замок побудували поляки. Турки тікьки відновили в ньому декілька башт (покриті „колпаками"), що їх було знищено підчас облоги р. 1672.

Тільки раз з своєї довгої історії Кам'янець був здобутий. Це було в р. 1672, коли під його мури підступила 150.000 армія турків, татар і козаків під проводом султана Магомеда IV і українського гетьмана Петра Дорошенка, армія з гарною на той час турецькою артилерією. З того часу починається окупація турецька, яка тривала 27 років, до відомого Карловицького договору 1699 р., який є початком упадку Туреччини. На різних польських культурно-історичних об'єктах з'являється турецьке нашарування. Виникає: низка укріплень в місті, будується т. зв. турецький міст (до того часу він був арковий), декілька башт в замку, мінарет, що здалека видніє над містом, і багато бульварів (укріплень) в місті, бо турки дуже обавлялися польських наступів, що ішли від окопів св. Тройці (при гирлі Збруча до Дністра).

8. Башня „Баторого". „кушнірська" або „семиповерхова".

9. Башня „біла" в Замку.

Часи турецької окупації — це продовження великої економічної руїни країни. Колись широко відомий торговий центр, Кам'янець став тільки базаром продажі людей, особливо молоді для гаремів і яничар. Період світлого економічного зросту Кам'янця закінчився фактично вже в половині XVII. сторіччя; селянська революція і довгі кріваві війни знищили країну, яка перестала бути житницею Европи і через те вибула зі світової економічної конюнктури, а торговий шлях, що спричинився до виникнення низки міст над Дністром і якому Кам'янець має завдячувати своє голосне ім'я і багатство, перенісся в спокійніші країни. Після розгрому турків на різних фронтах (Австрії, Угорщині, Середземному морю) і заспокоєння степу, Кам'янець, як замок, стає безпредметним, він упадає, емігрують з нього вірменські ремісники і купці, для яких не було вже у ньому поля діяльности. Кам'янець остався тільки постоєю магнатів-окупантів і експлоататорів селянських мас *).

Вже за руських часів (Росія зайняла Кам'янець з Поділлям 1793 р.) після захвату південно-українських степів Кам'янець, як твердиня, ліквідується... замок колишньою гордість західне-европейської военної тех-

*) Масове населення Нового Пляну датується 1905 р. зросту селянських революційних рухів. Поміщики будуються на Новому Пляні, щоб на „всякій випадок" мати прибіжище під охорону війська і жандармерії.

ніки перемінено на тюрму... позамуровувано бійниці, заґратовано вікна, засипано підземні ходи... Тюремна наслойка кидається в вічі глядачеві. В одній, найбільшій „папській“ башні сидів відомий ватажок пригніченого селянства західнього Поділля — Кармелюк...

В 70-тих роках, з економічним розвитком міста (Кам'янець тоді став губерньским центром) з метою сприяння комунікації поширено дороги... та для того знесено багато цінних культурно-історичних об'єктів, що стояли тому на перешкоді: брам, мурів, бастіонів. З визначніших одиниць знесено башти на схід і захід від турецького мосту (на старих фотографіях вони є), браму Станіслава Августа між баштами „Водною“ і „Рожанкою“. (На брамі був напис: Felix reguum, quod tempore pacis traktar bella — щаслива держава, що підчас миру думає про війну).

З ліквідацією загрози зі степу Кам'янець поширюється поаа межі меандра Смотрича. Оселюються Руські і Польські Фільварки (в минулому звані руськими і польськими гумнисками — там були господарства міщан), виникає найновіше поселення Кам'янця — Новый Плян, сполучений зі Старим містом імпозантним мостом (38 м. висоти і 140 м. довжини). На Новому Пляні біля будинку ОВК — найновіший історичний памятник — братерські могили, де поховано робітників павших за справу Жовтня.

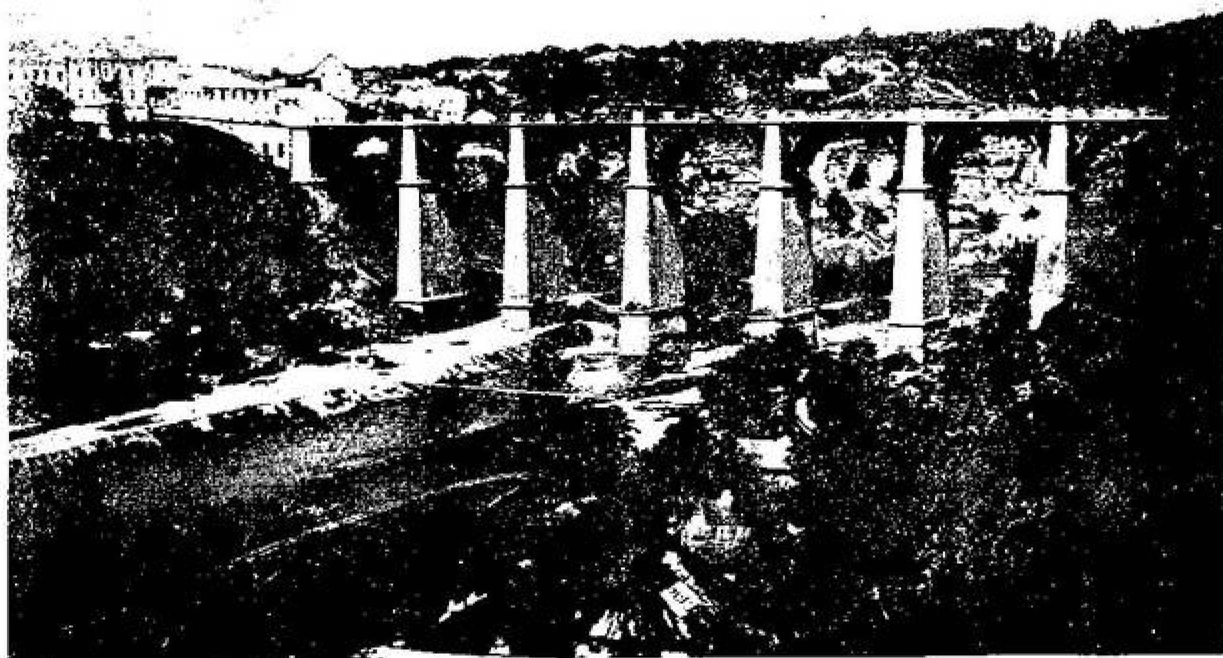
10. Мінарет із статуєю богоматері біля катедрального костела.

Імперіялістична і горожанська війни принесли Кам'янцю нове знищення його культурно-історичних об'єктів. Рада Народніх Комісарів УСРР., оцінюючи велику вартість культурно-історичних об'єктів Кам'янця, оголосила його в лютому місяці 1928 року державним заповідником... Великі цінности для науки і навчання будуть збережені перед дальшим знищенням...

Кожне місце невеликої площі меандру Смотрича, на якому лежить Старе місто (форми овалі в 1200 м. довжини і 400 м. ширини) має свою історію. Тут вірменський ринок, де кипіло колись торгове життя, стариний ратуш з підвалами, де відбувалися тортури, біля його місце страти, де було покарано смертю багатьох зревольтованих селян в XVII і XVIII. сторіччу, костьоли і церкви різних стилів з великими цінностями всередині, вузькі вулички, доми з трьома вікнами до фронту, старинні будинки, де жила: Розанда, жінка Тимоша Хмельницького, де проживали під охороною польського правительства вигнані волоські монархи; турецький міст з водопадом, куди мали турки кинути Юрка

*) Через наявність багатьох наукових і науково-навчальних установ, що скупчені в цьому невеличкому провінціяльному містечку (32000 населення), Кам'янець нагадує німецьке місто Гайдельберг.

Хмельницького; мінарет біля катедрального костьола, а на ньому статуя богоматері роботи данцігських майстрів — символ триюмфуючого і войовничого католіцизму, турецький мармуровий амвон в подомініканському костьолі, дуже тонкої роботи стамбульських майстрів з XVII. ст.; доми, де відбувалися засідання масонів, і багато, багато інших об'єктів, на основі яких можна пройти не тільки цікаву й складну історію міста Кам'янця, але і частину історії України і світу.

11. Яр р. Смотрича і новий міст, довгий на 140 м., високий на 38 м. сполучає старе місто з новим пляном.

Нині Кам'янець, що завдяки особливим старанням Радянського уряду України, має три вищі школи, радпартшколу 4 професійні, науково-дослідчі установи, історико-археологічний музей, архів та багато громадських культурних товариств і веде на границі двох світів оживлену культурну роботу,—є одним із значніших культурних центрів Радянської України.

Проф. В. Геринович.

Наші Товтри.

З трьох ландшафтів Поділля, які складають його оригінальне обличчя: височинно-рівнинного, яружнього і товтрового, цей останній представляє найбільший інтерес не тільки для географа, що находить тут одинокі sui generis не тільки на Україні і Союзі, але і в цілому світі морфологичні моменти, що з ними зв'язана низка інших фізико-географічних і антропогеографічних, але й для геолога, який на цій смузі зустрічає незвичайно цікавий, рідкий і складний об'єкт для геологічно-морфологічних і палеонтологічних дослідів, та ботаніка, що находить тут на подільському фоні оригінальні нові і реліктні (ті, що залишилися

з минулих геологічних періодів) рослинні форми. Через те цей ландшафт здавен-давна звертає на себе увагу і вабив до себе то вчених географів, геологів, ботаніків і істориків, то просто туристів, які збагатили полицю „Подоліки“ визкою цінних наукових, науково-популярних і белетристичних творів.

Товтровий ландшафт обнімає площу, вкриту низкою гряд, і то одинцем то групами виступаючих горбків і скельних бовдурів зеднаних нині спільною назвою Медоборів або Товтрів, що смугою завширшки в 15—20, а завздовшки в 250 км., неначе чуже тіло, лягли на фоні легко-хвилястої або рівної подільської височини. Медобори або Товтри — це справді чуже тіло на своєрідньому з геологічного і геоморфологічного боку Поділлю, бо, як ми бачимо далі, ані будова ані зміст їх не мають нічого спільного ані зі складом ані зі структурою ні своєї доливки ні оточення.

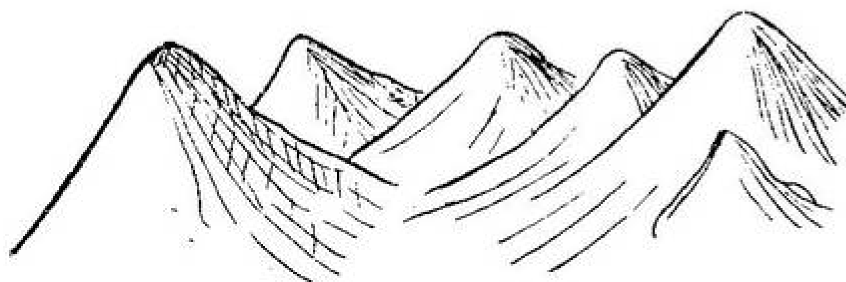
1. Два, паралельні до себе, коралеві рифи, рівнобіжно до напрямку карпацького хребта. Ліворуч — Товтри, праворуч схема середнесармацького рифу за Р. Р. Вирживовским.

Починаються Товтри в околиці Залозець і Підкаміння біля м. Бродів на Західній Україні і проходять в південно-східньому напрямі на м. Збараж, на схід від м. м. Скалату і Грималова, а на південь від м. Сатанова біля с. с. Критилова і Трибуховець переходять Збруч на теріторию Української Соціялістичної Радянської Республіки. Відси, затримуючи й надалі південно-західний початковий напрям, ідуть на Кутківці, Смотрич, Черче, Нігин, Вербку, Маківське Привороття, Колубаївці, Княжпіль, а на південь від м. Китайгорода появляються на правому боці Дністра на бесарабській його стороні і тягнуться дальше в напрямі на Гардінешті і Брінзені та кінчаються на правому боці Прута біля Стефанашті. Понад рівень моря видвигаються вони середнє на 350, а понад рівень окружаючої їх високорівні на 60 м. Різниця в висотах окремих пасом і горбків досить значна. Найбільша висота Товтрів — гора Підкамінь 443 м. находиться на Західній Україні. На довгій лінії, яку займають Товтри, ріжниця висот окремих їх частин дуже міняється і тому вони не всюду приймають однакову участь в утворенню природнього ландшафту і не всюду відіграли однакову роль в історії населення України.

Найбільш різко Товтри на фоні рівнинної подільської височини я

південно-західньої сторони, куди вони спадають майже крутим берегом. Спостерігані з цього боку вони роблять враження горяного хребта. В умовах рівнинного Поділля вони являють собою визначне геоморфологічне явище і, зовсім зрозуміло, що хоча з погляду висоти не підходять до поняття гір, місцеве населення їх називає горами. Зовсім інше враження утворюють Товтри, коли зближаємося до них від північного сходу. З цієї сторони вони де-не-де так мягко і непомітно зливаються з суміжньою рівниною, що часто їх і помітити неможливо. Через їх лагідний перехід до північного сходу, а різкий спад до південного-заходу, вони утворюють рід ступня, який в умовах Поділля є різкою морфологічною лінією, що поділяє південно-західнє Поділля на два природні і сільсько-господарські райони: північно-східній і південно-західній. [5])

Товтри складаються з низки різної довжини і висоти гряд, що зливаються одні з одними в єдиний суцільний хребет, і з ізольованих, стіжкуватої форми горбків, що виступають то одинцем то групами в недалекому поближжу від головного хребта. Їх найбільше на південній його стороні де вони часто виступають групами і здалека утворюють враження вульканічного ландшафту. Головний хребет порізаний на части ерозійною діяльністю лівобічних приток Дністра і їх доплививів, які на лінії Товтрів утворили дуже глибокі і мальовничі яри. Товтрянські долини переважно поперечні, але бувають і поздовжні, як це бачимо пр. на Камянеччині біля Макіївського Привороття, де р. Мукша довгою на біля кілометр, глибокою і дуже живописною долиною проходить поздовж товтряного хребта і утворює з геоморфологічного боку досить мягку, горяну, карпатського типу долинну форму.

2. Група стіжкуватих „товтр" біля Вербки, які здалека утворюють враження вульканічного ландшафту.

Поперечні долини вузкі з нагими й крутими, неначе штучно вирізаними стінами, поздовжні лагідні, покриті останками давніх великих лісів, що тут, в умовах лихого грунту, неприступности і несприятливих для рільництва геоморфологічних обставин, доховалися до нинішнього дня. Біг річок у Товтрах скоріший, ніж на смузі вищче їх, повільніший, ніж на смузі, що положена від них на південний-захід. На лінії Товтрів находиться свого роду гідрографічний поріг, на якому ерозія, через більшу непідатность долівки, не вспіває іти рівним ерозійним ходом з річками суміжних до південного заходу частин Поділля. Через те на лінії Товтрів стрічаємо певний капітал цінних гідрографічних виробничих сил, які місцеве населення від давна використовує для млинового виробництва.

Верховини товтрових гряд і ізольованих стіжків вкриті брилами каміння, через що вони нагадують красовий ландшафт, а урвисті скелі

і могутні камʼяні бовдури, здалека, особливож вечірньою порою, роблять враження низки середньовічних лицарських замків. Різниці висот в р. Збруча, Смотрича, Мукші, Блищанки, Терновки і ін. доходять до 100 і більше м., це є висоти небувалі в умовах рівнинної України.

До найкращих товтрових скель належать: „Клодницькі" на шосейному шляхові між Підволочиськами і Тернополем, „Чорна Скала" біля Скалацької Новосілки, „Остра Скала" і „Базарова Скала" біля Вікна і найбільш різноманітна, розбита, поторочена, а рівночасно й мальовнича на Західній Україні так звана „Дурава Скала" між Остапами і Вікном. [9]) Зі скелястих Товтр в межах УСРР необхідно відмітити орі-

3. Поперечна долина р. Макші в Товтрах біля Махівського Привороття.

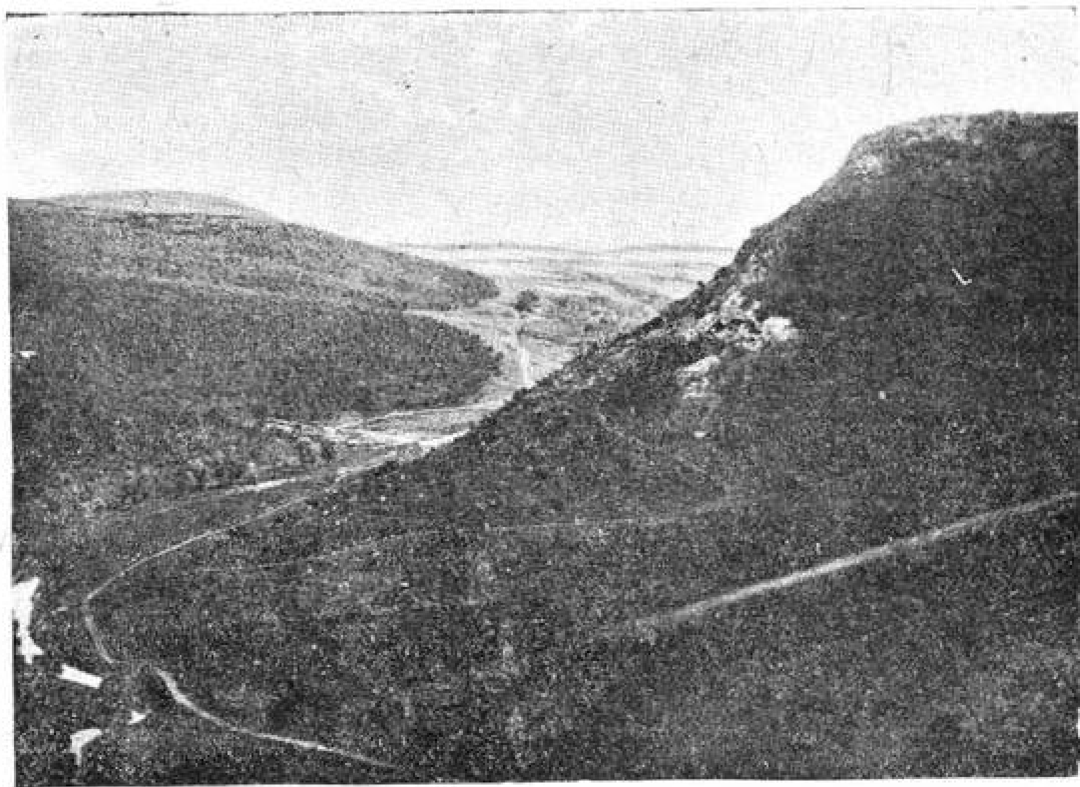
гінальну групу Нігинських і Вербецьких, які по своїй формі не мають рівних на великому просторі 250 км. Товтр. Досить оригінальний з геоморфологічного боку шнурок горбків утворюють бесарабські Товтри на південь від Демшина — далі до півдня вони стають чимраз нижчі і поволі зливаються з оточенням.

До найбільш оригінальних і мальовничих місцевин товтрянської смуги належить Крутилівський яр, що його утворила глибока, вузька і меандрова долина р. Збруча, що тут пробився поперек Товтрів і глибоко вжолобився в подільську височину. Аналогічною з геоморфологичного боку і не менш мальовничою є місцевина біля Маківського Привороття, Киттайогорода і Совийого Яру, що оригінальністю і красою ландшафту може служити за зразок подільської Швайцарії.

Ось такі моменти складаються на природній Товтровий ландшафт, що не має нічого спільного з монотонною з морфологічного боку

подільською рівниною, що розложилася широко по той і цей бік товтряної смуги. [7])

Одинцем або групами стоячи стіжкуваті горбки наче форпости товтрянського хребта, що на вершинах покриті різної величини брилами звітрилого вапняка, здалека утворюють враження ізольованих вульканів, або вульканічних груп. Оригінальний морфологічний момент цих горбків і спричинився до виникнення вульканічної гіпотези Товтрів. Бельке і інші давні дослідники Поділля, що не приглядалися ні до їх змісту ні до буддови, а спиралися тільки на їх форму, що нагадувала вульками, вважали їх за явища вульканічного походження.

4. Поздовжна долина р. Мукші біля Маківського Привороття. Ліворуч частина „Кармелюкової гори".

Тоді, коли Товтри-одиночки роблять уявлення вульканічних стіжків, гряди утворюють враження фальдових гір, за які й мали їх інші дослідники: Сташіц, [9]) Анджейовський, [10]) Гіжицький [11]) і і. які вважали Товтри за відноги, відписки карпатських гір. Такі погляди на виникнення Товтрів увійшли в шкільні підручники і, не дивлячись на те, що ці гіпотези наукою давно відкинені, вони ще й досі покутують в житті і школі.

Висвітлення генези (виникнення) Товтрів завдячуємо доперва геологам — Барботу де Марні [12]) Ласкареву, [13]) Михальському [14]), Тутківському [15],) і і., що всебічно підійшли до цього питання, що сперлися на аналізи численних відкривок, особливож найкращої з них, що находиться біля млина в Маківському Приворотті, де стрівaємо відложення, що сягають скельних пород крейдяного геологічного періоду.

Вже поверховий аналіз відкривок Товтрів вповні вистарчив на те, щоби можна буле відкинути гіпотезу Белького і Сташаца. Відкинувши

карпатську і вульканічну гіпотезу вчені були згідні в тому, що Товтри є коралевого походження, але в деталях між окремими геологами існували довгий час певні розходження. На основі початкових дослідів Михальський прийшов до погляду, що товтрянська гряда є береговим рифом середземноморського часу. Барбот де Марні вважав її за мшанковий риф сарматського віку. Аналогічний погляд висказав Тесейре [16]). Ласкарьов не найшов потвердження на коралеву природу рифа і висказав думку, що Товтри побудовані з літотамніїв, вермстуз, мшанок і серпул. Тутковський і досі вважає Товтри за горішнетретичні (сарматські) атоли.

Ріжниці в поглядах окремих геологів на природу і виникнення Товтрів виявлялися в тому, що одні вважали їх за рифи, а другі за атоли, одні відносили їх утворення до другої середземноморської епохи другі до сарматської. Причиною розходжень в поглядах була спочатку відсутність всебічних дослідів і помилкова думка вчених, які думали що мають перед собою просте коралстворче явище.

5. Кармелюкова гора.

Дальші детальні досліди вявиили, що Товтри не є атоли, а коралевий риф і що виникнення їх відбулася не в одній геологичній епосі, а на протязі двох, частинно в другий середземноморській, а частинно в сарматській. Остаточне зясування виникнення Товтрів завдячуємо дослідом Михальського, що використав для того вже згадувану нами знамениту відкривку біля млина в Маківському Привороттю.

Історія виникнення Товтрів така: на заранні т. зв. другої середземноморської епохи, на смузі, що її зараз вкривають Товтри, відкладалися нормальні морські осадки — вапнякові піски і звичайні піски, що в них стрічаємо такі палеонтологічні находки: Pectuncutus pilosús, Trochus, Cardium, дрібні Gastropoda і і. На цих осадках, на смузі, що нині викрита головним товтрянським хребтом, що тягнулася в той час в недалекому віддаленню і поздовж континента, який находився на північному сході від неї, в умовах теплого і солоного моря, починається будування бар'єрного рифу з літотамніїв, ріжних молюсок і морських їжаків. Цей процес продовжувався приблизно до кінця другої середземноморської епохи, коли він і припинився.

Припинення цього процесу сталося по причині коливань земної кори, наслідком чого наступила трансгресия моря і утворення нових геологічних умов.

Наприкінці другої середземноморської епохи, внедалекому сусідстві Поділля, в Карпатах, стають активніші горотворчі чинники, через що підноситься сумежне з ними до північного сходу дно моря. Море пересувається до сходу і північного сходу а в його залишках — реліктових

озерах і напівзакритих затоках, відкладаються солі і гіпси, якими так багате нині західнє Поділля і Покуття [1]). Це нове море, що виникло в наслідок згаданих перемін, зветься в геології Сарматським морем.

Особливим збігом обставин в часі трівання цього моря на місці, де нині Товтри, знову утворюються сприятливі умови для риф отворчого будівництва. Зміна обставин виявилася втому, що коли в першому періоді товтрова смуга проходила паралельно до північно-східнього континенту,—в сармацькій добі вона проходить паралельно до континенту, що простилався до південного заходу від неї. Завдяки умовам, що так склалися, після недовгого перериву markалетворчих процесів починається друга фаза в розвитку товтрянського рифу-фазасарматська.

6. Частина 3-кіломерровоі смерековоі алеі біля Макова і Шатави. На картині помітний легкий спад і глибину алеї. Це мягкий, малопомітний перехід Товтрів в напрямі північного сходу.

Наслідком рифового будівництва цієї стадії було вкриття середземного рифу морськими осадками жовтаво-зеленкуватими вапняками, в яких стрівaємо ось такі, питомі сарматському морю, палеонтологічні находки: Modioea Cardium protracium Troclius ïï. Крім того, на недалекій віддалі від головного рифу, по одній то по обох його сторонах, утворилися нові чисто сарматські відложення. До них зачисляємо м. і. одинцем стоячі стіжкуваті горбки, що так яскраво виступають на рівному фоні подільської височини біля Нігина, Вербки і Гуменець. Таким чином, в наслідок рифотворчої діяльности сарматської епохи, було збільшення рифової маси (наверхне і бокове обростання) і легка зміна форми рифу в цілому, що отримав лагідну вигнутість до північного сходу, аналогічну до напрямку вигнутости континенту, повдовж якого творився — до напрямку карпатських гір.

В другій половині сарматської епохи, під впливом дальшого піднесення карпатського хребта, далі підноситься дно західнеподільського моря, воно на західньому Поділлю плитчає й пересовується до сходу і півдня. Наслідком тих змін змінюється його природа, що вплинуло на припинення процесу рифотворення [1]).

Як видно з накресленої щойно картини, процес утворення Товтрів багато складиніший, як це могло видаватися і видавалося дослідникам на перший погляд, і через те вповні зрозуміло, чому він був так довго загадкою для геологів.

Процес підношення морського дна продовжується далі... виринають з морських вод верхівя рифу, далі його основа, а врешті решт ціла країна стає суходолом, та видвигається до рівня височини. Процес піднесення морського дна ішов так скоро, що морські осадки не всіпіли поховати чи прикрити рифу. Явища прикриття рифів молодшими відложеннями стріваємо часто в ріжних країнах світу, але такі не мають для науки цієї цінности що Товтри, які зберегли до великої міри до нинішнього дня старі форми і беруть визначну участь в утворенні ландшафта. Наші Товтри—пише Тутковський —то єдиний трохи не в цілому світі приклад заціліних на поверхні землі атолів (фактично рифів—прим. автора) так званого третичного геологічного періоду, котрі зберегли свою характерну форму і приймають участь в утворенні ландшафта [13]).

7. Партія товтрянського ландшафту групою смерек.

І дальші події, які відбувалися на просторі цієї частини Поділля, досить сприяли консервації рифу. Північний льодовик, який спричинився до так великих змін в морфології північної Европи і Америки, не дійшов до географічних широт Товтрів, але спинився на північному краю української кришталевої смуги, що охоронила Поділля перед його руїнницькою діяльністю. Але льодовиковий період з його складними і різноманітніми явищами не остав і без наслідків для морфології рифу і утворення нинішніх товтряиських ландшафтів. Таялі, багаті його води, що довгий час засилювали річки — лівобічні притоки Дністра, спричинилися до скріплення їх ерозійної діяльности, що прорізбила так основно колись суцільний і відпорний середземноморсько-сарматський риф. Ці поперечні і поздовжні долини різної форми, якими ряснують Товтри і які утворюють горяний, оригінальний і своєрідний їм ландшафт — це не наслідок діяльности скромних джерельних і метеорних вод подільських річок, але багато водних, що черпали води з багатого льодовикового джерела.

Післяльодовикові фени, що захвачували на півночи силу звітрілого матеріялу, покрили прорізблений коралевий риф верствою льосу, якого особливо багато уложилося в північній стороні рифу, через що й вона так мало релефно підноситься чи виступає понад сумежну високорівню. Є дані думати, що в деяких місцях поздовж південного краю Товтрів, пр. біля Нігіна, Вербки, Гуменець і і., плили в минулому річки, що їх діяльність спричинилася до обниження поземелля і підмиття товтрян-

ської гряди, через що і Товтри тут так різко видвигаються на фоні рівнини і приймають так визначну ролю в утворенню ландшафта цієї частини Кам'янеччини.

Завдяки своїй складній морфології — глибоким річним долинам, крутим і важкодоступним вершинам, печерам і багацтву лісів, що вславилися в минулому значною кількістю тваринного світу, Товтри відіграли визначну ролю в історії населення країни. В знаменитих з антропогеографічного погляду, для періоду примітивної техніки, умовах, людина находила тут прекрасне місце для оселення. Ось тому ми на товтрянській смузі находимо так багато стоянок старовинної людини, через що й цю країну можна вважати за класичну для археологічних і взагалі для антропогеографічних дослідів. Товтри треба до значної міри ідентифікувати з так званим Валом Траяна, на якому легіони обороняли північно-східні границі римського імперіялізму [20]). Завдяки своїй особливій морфології, печерам та багацтву лісів, Товтри були важливим чинником, що рятував життя населення в часах великої історично, хуртовини — мандрівок народів. В умовах рівнинного Поділля вони не могли бути невикористані для оборони країни перед наступом з'окілля і для закріплення окупаційної влади. Ніде легше як в Товтрах не було будувати замки, бо вони вже по своїй природі до певної міри такими були. В часі татарської завірухи і в часі гострої соціяльної боротьби їх складні морфологічні відносини і густе лісове вкриття використовує населення для схованок перед степовиками і панською самоволею, Товтри сприяють організації селянських загонів для виступу проти гострого соціяльного гніту [21]). В умовах кам'янецьких Товтрів в 30-тих роках минулого століття ми бачимо ватажка бідняцького селянства Кармелюка, що вибрав їх за одну з баз своїх операцій. Найкращі товтрянські гори і печери населення називає його іменем і зберігає память його в багатих творах усної словесности [22]).

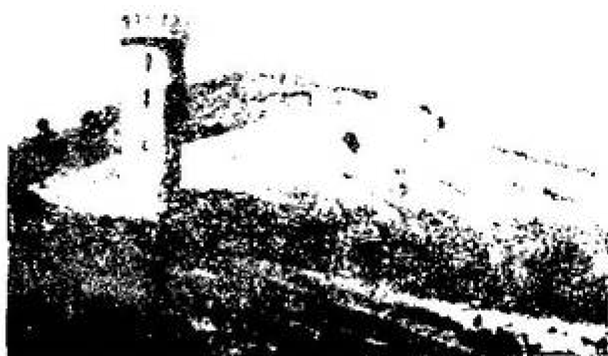

8. „Чортова" скеля в Черчу біля відомих черченських печер.

Красу товтрянського ландшафту використовувало панство, товтрянська смуга рясніла „луврами", палацами, алеями, парками, стала улюбленим місцем спочинку, свого роду дачним островом, і як така, славилася далеко поза границями Поділля. Товтри одне з кращих місць для екскурсий не тільки в межах УСРР але цілого Союзу. Найкращий район для них це околиця Гуменець, Нігина, Черча, Вербки і Маківського Привороття на Кам'янеччині.

З с. Гуменець, що віддалене на 8 км. від Кам'янця, ідемо в напрямі NW, в бік головної товтрянської гряди. Минаємо низку стіжкуватих горбків, що наче виростають з землі по обох сторонах дороги,

покритих кусками звітрілого вапняка і зближаємося до башні званої „Бараном“, що побудована в виломі суцільного товтрянського пасма і видна на всю майже південно-західню частину Кам'янеччини. Ставувши біля неї і повернувши лице довкруги, ми бачимо ландшафт, що нічим нам не нагадує Поділля. Що крок змінюються картини, куди не повернеш оком всюди інший пейзаж: до сходу стіжкуваті горбки з розруйнованими на верху а часто і по боках вапняковими скелями, що одинцем то групами підносяться над рівнем одноманітньої рівнини і утворюють враження вульканічного ландшафту. Це широко відомі стіжкуваті Вербецькі і Нігінські „товтри“. Тут і там скельні бовдури ріжних форм, де сповиті лісом а де ні, що їх населення називає „чортовими“ скелями, які вечірньою порою роблять враження старовинних лицарських замків. Далі за ними в сторону південного заходу простилається рівна-рівнісінька рівнина, що далеко зливається з обрієм. Видніє на ньому білими цятками будинків колишня генуезька твердиня Хотин на захопленій насильно Бесарабії а до південного заходу з нашими лісами зливаються ліси Західньої України.

9. Башта „Баран“ в брамі в долину р. Мукші. „Баран“ на фоні товтрянської гряди з розробкою вапняка.

Інші картини до півночи, сходу і півдня „Барана“, відки стелиться в низ досить крута дорога до с. Маківського Привороття. Зійшовши по ній вниз, ми бачимо довкола себе чисті горяні пейзажі. Лагідні гряди покриті густим ковром лісу - останками колишніх великих лісів Західнього Поділля, немилосерно вирубаних окупантами для експорту, виробництва поташу і для спиртних та цукрових заводів... Між цими грядами тут і там різкі контури поперечних долин з крутими та нагими стінами і часто звисаючими скелями, то знову мягкі з боку рельєфу поздовжні долини по долівці яких, серед зелені трав і лісів, що ними вкриті збіччя, котять бистро свої, нині скромні води, подільські річки... Ці поздовжні і поперечні долини своїми формами і рослинним вкриттям нагадують справжні гори... тут повне враження горяного ландшафту... Око людини, що виховалося в умовах одноманітних форм поземелля не може відірватися від тутешніх інтересних об'єктів і своєрідньої їх композиції в цілому, маляр находить безліч цікавих моментів для праці, фотограф переходить з місця на місце і жаліє, що захопив з собою за мало кліше...

З посеред лісового ковра виглядають тут і там біляві плями — це кам'яні брили, біля яких звичайно находиться входи до печер, яким в уяві місцевого населення не має кінця і краю... Ту і там білі як молоко цятки — це знову камінеломні знаменитого товтрянського вапняка, засвідчення, що Товтри відіграють вже й зараз певну економічну функцію,

що людина і в тому відношенню починає наступати на їх природу. В долині р. Мукші шнурком, однією вулицею, неначе коралі нанизані на нитку, тягнуться селянські садиби, а по стіччях вони порозкидані без порядку, розсіяні далеко одна від одної. Аналогічно як в Карпатах, аналогично як і в інших горах. І ті і ці селянські хати збудовані з каміння і вибілені на молочно-білий колір, довго ще видні у вечірньому присмеркові, який скоріше западає тут, чим поза товтрянською смугою. На скелистих вершинах Товтрів пересуваються отарі овець, що то хо-

10. Башня „Баран" у виломі товтрянської гряди, що домінує над усією південно-західньою частиною Кам'янеччини.

ваються за вистаючі скелі то знову показуються, вискубують бідну травичку. У повітрі розноситься згук сопілки пастушка, що частенько з книжкою під пахою, слідкує за дорученою отарою. Монотонії на товтрянській смузі не має... око не мучиться одностайними картинами — як в калейдоскопі, одна мальовнича міняється другою, моменти дикої краси чергуються з моментами лагідних карпатських гір... Екскурсант не радо залишає Товтри...

Коли нас в Товтрах стріне невеличкий дощ, ми переждемо його в суцільному лісі, або під охороною деяких партій смерек, що утворюють тут враження англійського парку; колиж захопить нас велика хмара, ми найдемо захист під обривом скель, або в одній з печер і тут будемо прислухатися шумові - музиці ліса, мелодії якої в тих складних морфологічних умовах зовсім інші, ніж серед рівнини, де й лісова музика одноманітна... Коли прийдеться нам вижидати погоди в товаристві пастушка, ви почуєте від його багато оповідань про Кармелюка, про його геройські вчинки, допомогу біднякам, облави на його з боку царського уряду, арест і тюрму в кам'янецькій фортеці...

Товтри являють собою значний інтерес з погляду економічного. Та, на жаль, наступ людини на них дуже незначний, і культурний момент в товтрянському ландшафті майже непомітний. Товтри криють в собі великі запаси знаменитого вапняка (чистого вапу 96%), що зараз тільки ту і там, переважно для місцевих потреб, експлоатується, які утворюють широкі перспективи для розвитку добувальної і перероблювальної промисловости,[23]) чому сприяють дві залізничі вітки: Ярмолинці — Гусятин і Ярмолинці — Нігин. Низка мікрокліматичних районів, що виникли в наслідок складної геоморфології, надаються для культури різнородних рослин[24]), а гарне повітря, оригінальні краєвиди і ліси, особливож в районі Кутківець, Заставча, Нігина, Черча, Вербки, Маківського Привороття, Китайгорода, Соуйового Яру, Демшина і ін. утворюють знамениті передпосилки для дачної місцевини.

Особливі геоморфологічні відносини зі сприятливим режімом вітрів, що удалося авторові цих стрічок констатувати, роблять деякі місцевини Товторів знаменитими для планерних вправ і для зимового лижвового спорту. Ці моменти і наявність в недалекій віддалі інших цінних памяток природи і особливо цінних памяток культури, що скупчені на невеликій площі південно-західньої Кам'янечини, утворюють знамениті передпосилки важливої екскурсійної бази широкого маштабу.

ПРИМІТКИ:

1) „Товтрою" місцеве українське населення називає одинцем стожчі горбки з виступаючими кам'яними брилами. Так пр. названа гора завиеска на 397 м. над Серетом у віддаленню 9 км. на північний захід від Тернополя [вона є триангуляційним пунктом], гора 377 м. в віддаленню 3 км. на північ від Скалату і і. [Slocvnik geograficrny Krolesliva polskilgo t. XII. Варшава 1892, стр. 438. Деиеде під „товтрою" розуміють просто каміння. Назви окремих горбків, якими рясніє ця оригінальна смуга, перейшли на неї цілу й вона стала спільною для цієї морфологічної одиниці. Назву „Медоборів" виводять деякі письменники від багацтва меду, що його дають липеві ліси товтрянської смуги. Слід відмітити, що назва „Медобори" новіша, в давніших творах на карті Боплана [Ukrainae pars, guae Podolia Palatinatus vulgo dicilur. Per guil. le vasseur de Beauplan L. R. M-is Poloniae archilectum militarem...] і в літописі Самійла Величка [Летопись событий в Юго Западной России в XVIII веке. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист войска запорожского 1720. т. II. Киев. 1851. ст. 402] для Товтрів ми стрічаємо назву Недобір. Ця назва, на мою думку, може найти своє з'ясування в визначенню недоступности цілого товтрянського кряжу і кожної „товтри" з окрема, до яких важко було „дібратися", які важко було здобути, тим більше, що вони свого часу були знаменитими оборонними позициями. Прим. автора.

2) Вперше в історії і на свій час [в половині XVII сторіччя] дуже точно зазначені Тевтри у Боплана [він називає їх Montes Niedobur] на його карті подільського воєвідства, [Ukrainae pars, quae Podolia...] представлені низкою горбків [як коралі нанизані на шнурок], що тягнуться від Грималова [на карті nouvelle ville] на Західній Україні до р. Тернави на півнія від Китайгорода, де и кінчаются. Через Збруч [у його він зветься Jebrowcze]. Товтри переходять біля Сатанова, трохи на південь від його. Їх напрям: від Грималова до джерел Жванчика SO, відси до Китайгорода SSO.

3) Танфилев Г. И. проф. География России, Украины и примыкающих к ним с запада територий. Часть II. Вып. I. Релеф европейской России и Кавказа. Государственное Издательство Украины. Одесское отделение. Секция точного знания. 1922. стор. 39.

4) Тамже.

5) На Товтри, як на певну кліматичну лінію, звернено увагу вже давно. Ось що про це пише один із давніших краєзнавців Поділля: Медоборські гори заслоняють Кам'янець і околицю що коло його і це особливо впливає на підсоння цієї країни, через що й весна тут скоріша, на полях доспіває кукуруза, виноград, удаються всюди кавуни, мельони і тютюн турецький [Slownik Geograficzny krolestwa Polskiego t. VI. Варшава, 1885 sub nomine: Miodobory, стор. 483]. За даними, які характеризують північно-східню і південно-західню частину Кам'янеччини, що їх розділяє лінія Товтрів, див.: Геринович Володимир Др. Кам'янеччина. Частина перша. Природа. Кам'янець на Поділлю. 1926 і його ж: Кам'янеччина. Частина друга. Населення і його економічна діяльність. Кам'янець на Поділлю. 1927.

6) Диви військову карту австро-угорського генерального штабу. Маштаб 1 : 75000.

7) Кращі партиї товтрового ландшафту в межах УСРР зафіксовані в культурфільмі: „На грані двох світів", „Екскурсія по Кам'янеччині", що його під моїм керуванням зняло Всеукраїнське Фотокіно-Управління.

8) Belke G. Esquisse de l'histoire naturel de Kamianetz Podolski precedee d'un coup d'oeil sur les travaux des naturalistes des provinces occidentales de la Russie et du Royanne de Poloque au XIX... siecle. Noscou 1859.

9) Staczic S. O ziemierodztwie Karpatow i innych gór i równin Polski. Warszawa 1815.

10) Andrzejowski A. Remarques sur le terrain de Gud-Ouest de la Russie (Bullet. de Societe des naturalistes de Moscou. XXIII. 1850.

11) Giziycki Fr. Podróz w górach Miodoborskich. Krzemieniec. 1809.

12) Барбот де Марні Н. П. Отчет по поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1865 г. Спб. 1866. Його: Геологические исследования произведенные в 1868 г. в Киевской, Подольской и Волынской г.г. Записки Имп. Спб. Минералогического Общества 1872. Ч. VII.

13) Ласкарев В. Д. Геологические наблюдения вдоль новоселецких ветвей Юго-Зап. Жел. дороги. Записки Новороссийского О-ва Ест. т. т. XX. в. 2. Одесса 1896. Його ж: Геологические исследования в юго-западной России 17. лист общей геологической карты России. Труды геол. ком. 1914 г.

14) Михальський А. С. Медоборы (Толтры) в Бессарабии. Изв. Геол. Ком. 1902 г. т. XXI. Його ж: К вопросу о геологической природе Подольских Толтр. Изв. Геол. Ком. 1895 г. т. XIV. Дивись ще: Выржиковский Р. Р. Геологический путеводитель по западной Подолии. Київ. 1926.

15. Тутковський П. А. Нариси з природи України. Випуск 1. Статті і розвідки. Всеукраїнський кооперативний видавничий Союз. № 53. Київ. 1920. Його ж: Природня районізація України. Матеріяли до районізації України т. І. Сільсько-господарський Науковий Комітет України. Київ. 1922.

16) Teissere Waw. Der podolische Hügelzug der Miodoboren als ein sarmatisches Bryozoen Riff. Jahrb. d. k. geologischen Reichsanstalt 1881.

17) Grzybowski I. prof. Przegladowa mapa gologiczna ziem podolskich. Warszawa 1912. ст. 119. Також: Выржиковский Р. Р. Геологический путеводитель по Западной Подолии. Київ 1926. ст. 7, 33, 34.

18) На основі даних геологів Михальського і Семіонеску, а головно ж на даних автопсії Виржиковський виявив існування другого коралевого рифу на Поділлі і Бесарабії. Цей риф, який утворився в середньому сарматі, тягнеться паралельно до товтрового, а переходить приблизно по лінії місцевин — Летичів, Браїлів, Кам'янка, Оргіїв, Кишенів. (Виржиковский Р. Р. Новая гряда сарматских рифовых известняков в Подолии. Киев. 1928. стор. 14).

19) Тутковський П. А. Нариси з природи стор. 53.

20) Геринович Вол. Др. Порадник Екскурсанта Кам'янеччини. Кам'янець на Поділлі. 1928. стор. 27. Його ж — Кам'янеччина. Частина друга. Населення і його економічна діяльність. Кам'янець на Поділлю 1927. стор. 6. Троянів Вал, по даних археології на Кам'янеччині проходить по лінії таких місцевин: Каракчіїв, Привороття, Безнісківці, Калиня, Михайлівка і ін.

21) Диви надпись на Товтрах на карті Боплана (Ukraina pars...): Mondes Niedobur procdonibus wilgo oprysrkowie diclis infecti (Український переклад: гори Недобір небеспешні розбишаками званими опришками).

22) Відомий історик Поділля Антоні І. (Др. Ролле) пише: В медоборах в околиці Привороття вказують на криївки в Товтрах, де переховувався „гайдамака" Добішан — пострах країни, якого одначе селянське населення вважало за лицаря чистої крові (Dr. Antoni I. Zameczke podolskic na kresach multanskich. Warszawa 1880. т. I, стор. 212 також: Подольские епархиальные Ведомости. 1869 № 15 стор. 651).

23) В скельних породах, які утворюють базу Товтрів, є сліди залягання бурого вугілля виявлені інженером Жебровським (Вол. Геринович. Буре вугілля на Кам'янеччині. Червоний Кордон № 105 від 21-IX 1929).

24) Господарство густо-населеної Кам'янеччини вимагає всебічного вивчення клімату Товтрів, де в складних морфологічних умовах стрічаємо значну площу сприятливу для насадження цінних з економічного боку рослин: бундука, тюльпана, платана, carya amara і ін. (Геринович Вол. Порадник . . . стор. 29, Кам'янеччина ч. II . 153 і далі). Спроби акліматизації тих і інших економічних рослин в ботанічних садках—(Михайлівка Маків, Малиївці і ін.) дали позитивні наслідки, виявили, що смуга має в цьому відно шенню великі перспективи. Наявність великої кількости італійських, еспанських і французьких сортів садовини в садках товтрової смуги свідчить, що сприятливість умов доказана практикою. На жаль, досі, за винятком деяких шкільних, що ведуть неточні спостереження, ми не маємо на цілій товтровій площі ні одної метеорологічної станції. Природні виробничі сили Товтр, які можуть стати в пригоді густонаселеному Поділлю, далеко ще не використані. Атака людини на цю ділянку природи досі майже непомітна.

М. Косовський, Н. Ніколіна.

Кенаф на Україні.

(Досліди з кенафом в селянських господарствах 1929 р.).

Закладення масових дослідів, Центральна Селянська с.-г. Лябораторія „Радянського Села" мала на меті знайти нові райони придатні для культивування кенафу на волокно.

Мережа дослідів була розташована в округах: Мелітопільській, Херсонській, Миколаївській, Одеській, Артемівській, Сталінській, Дніпропетровській, Криворізькій, Зінов'ївській, Першомайській, Сумській, Полтавській, Роменській, Лубенській, Кременчуцькій, Ніженській, Ізюмській, Проскурівській, Тульчинській, Уманській, Шевченківській, Білоцерківській, Бердичевській, Шепетівській, Чернигівській та в АМСРР.

Пакунки з насінням кенафу та з інструкціями (біля 400 шт.) були розіслані всім дослідникам.

Розмір ділянки під дослід з кенафом встановлен до 100 кв. метрів, що в більшості випадків дослідниками виконувалося.

По всіх ділянках оранка ґрунту під кенаф осіння, лише в деяких випадках була зроблена рання весняна. Засів провадився рядками під сапку, при чому міжраддя залишалися 45 сантиметрів.

Рослина від рослин в більшості випадків залишалася на віддаленні 20 сантиметрів.

Догляд за рослинами полягає виключно в полотті, яке провадилось 2—3 рази за літо, і в проривці сходів.

Через те, що лябораторія пізно одержала насіння кенафу, пакунки з насіннам надіслано дослідникам на початку другої декади травня.

Весна 1929 року була пізня, холодна, дощова, і ці умови неґативно вплинули на молоді сходи кенафу. Осінь почалася рано, вже 10 вересня с.-г. лябораторія одержала від дослідників відомості про те, що кенаф пошкоджено ранковими приморозками, з 14—15 вересня приморозки прошли майже по всій Україні.

З Шепетівщини подано відомості, що перший приморозок убив канеф першого вересня.

Кенаф майже ніде як слід не визрів (за винятком південних округ). Заповнених анкет з наслідками дослідів з кенафом лябораторія одержала назад біля 20%.

Дослідники подавали в більшості випадків вагу зеленої маси, що вони їй зібрали з ділянки. В разі, коли була відома площа харчування й кількість рослин, тоді площа дослідньої ділянки не бралася до уваги, а врожай в центнерах на 1 га вираховувався відповідно площі харчування й кількості зібраних рослин.

В разі, коли дослідник не зазначив площі харчування і кількости рослин, врожай тоді перераховувався з площі ділянки на 1 га. Усушка зеленої маси даними масових дослідів Херсонської дослідної станції вираховувалася так:

Коли уборка провадилася до морозів, то усушка рахувалася 56% від ваги зеленої маси. Коли уборка була після морозів, то усушку приймали рівною 48,9%. Вихід волокна за даними знов таки масових дослідів Херсонської станції вважали рівним 13,5% від ваги сухих стеблів кенафу.

Розглянемо розвиток кенафу по окремих природничо-історичних районах України.

В південнім степу мережа дослідів з кенафом Центральної селянської с.-г. лябораторії „Радянського Села“ була розташована в Мелітопільській, Херсонській, Миколаївській, Одеській округах та в АМСРР.

Ґрунт під кенафом здебільшого чернозсмля, але були два випадки закладання дослідів на суглинку, один на піскуватому ґрунті і один на соланчаку.

На солончаку (Херсонщина, Цюрупинський район, с. Старо-Маячка) кенаф загинув навіть не зацвівши. Попередники—зернові хліба (ячмінь, просо, просапна (кукурудза) й городина (капуста).

Посів кенафу почався 22 травня — АМССР, Рибницького району, с. Андріївка.

Останній посів відмічено 7 червня — Одещина, Березівський район, с. Вейсово.

Був один випадок посіву 20 червня—Мелітопільщина, Генічеський р., с. Н. Українка; але кенаф не зійшов.

Перші сходи з'явилися 1 червня (Мелітопільщина, В. Токмацький район, с. Н. Зелене). Найпізніше кенаф зійшов 26-VI (АМСРР, Риб-

ницький р., с. Андріївка). З усіх дослідів найперше зацвів кенаф у Мелітопільщині В. Токмацькому р., с. Н. Зеленому — 25 серпня. Найпізніше 28-IX на Одещині (Березівський район, с. Вейсово). Вистиг кенаф тільки в Мелітопільській окрузі, (В. Токмацький район, с. Н. Зелене). Перша вистигла рослина відмічена 28 вересня.

Щодо збору та обліку врожаю, то відомості одержано тільки від двох дослідників, які дають такі відомості:

Округа	Район	Село	Врожай в центнерах на 1 га		
			Зеленої маси	Сухих стеблів	Чистого сухого волокна
Мелітопільська . . .	В. Токмацький	Н. Зелене	125,37	66,16	7,45
Миколаївська . . .	Баштанський	Пос. Молдавка	25,43	11,19	1,51

Височінь рослин від 135 сант. до 180 сантиметрів. З шкідників на кенафі за вказівками дослідників було помічено гусінь лукового метелика: 1) Херсонська окр., Каховський район, пос. Церинний, 2) Миколаївська округа, Баштанський район, пос. Молдавка, 3) АМСРР—Рибницький район, с. Андріївка, разом в трьох випадках.

З несприятливих умов, які негативно вплинули на кенаф, селяни-дослієники відмічають спеку і довготривалу посуху, що тривала все літо 1929 р., та ранні морози, які вбили рослину підчас цвітіння. Дослідник Кушнір І. А. (АМСРР, Рибницький район, с. Андріївка) зазначає пошкодження градом.

Всі дослідники, що дали свої зауваження до анкет по дослідах з з кенафом, стверджують, що кенаф в умовах південного степу може рости, але треба його сіяти значно раніше (друга половина квітня).

Через те, що кенаф був посіяний з запізненням, молоді сходи попали зразу ж під посуху, спеку, розвиток їх дуже затримався. Розвиток кенафу, зріст його зеленої маси припав головним чином на другу половину літа. Цвітіння почалося пізно. Перші ж приморозки, які відмічено після 10 вересня, вбили кенаф.

Таким чином цей рік по умовах погоди в степовій Україні був дуже несприятливий для культури кенафу. Але приклад тих двох достиглих ділянок, що з них врожай показано у таблиці, дає нам певну надію, що при більш нормальних умовах, як от — своєчасний посів, дощі в середині літа, ясна осінь — кенаф вистигне і дасть задовільний врожай.

В північно-східньому степу. Мережа дослідів Центральної селянської лябораторії була розташована в округах: Артемівській, Сталінській, Дніпропетровській, Криворізькій, Зінов'ївській, Першотравневій.

Грунт під кенафом в більшості випадків чорноземля, два випадки глинуватого ґрунту і два піскуватого. Попередники — ярі зернові хліба, просапні та городні культури.

Перший посів зроблено 20 травня (Сталінська окр. Селидівського р. х. Срібний). Найпізніший 29 червня (Дніпровська окр. Васильківський р. с. М. Журавлина).

Перші сходи з'явилися 29 травня (Криворізька окр. Софіївський р. с. Софіївка, пізніші сходи 7 липня (с. М. Журавлина). Але випадок пізнього посіву в с. М. Журавлині треба вважати за виключний. За останній засів правільніш слід вважати посів у х. Александровці Старо-Бешевського району Сталінської округи, переведений 10 червня.

Перше цвітіння відмічено 23 липня (Артемівська окр. Гришинського р. х. Олександро-невський і Сталінська окр. х. Срібний). Найпізніше повідомлення про цвітіння 23 вересня (Криворізька окр. Долинський р. Н. Олексіївка), якщо не рахувати пізнього посіву в М. Журавлиній, який зацвів 23 жовтня. Вистиг тільки один посів, найраніше посіяний (х. Срібний). Перша вистигла рослина відмічена там 18 серпня, але, на превеликий жаль, дослідник не зазначає врожаю зеленої маси, а зібрав тільки насіння, яке в перечисленні в центнерах на 1 га дало врожаю на 11,9 центнера, (влажного насіння). Що правда він зазначає, що насіння не дуже добре, сире. Але слід всеж таки звернути увагу на цей дослід. Початок визрівання 18 серпня при не дуже ранньому посіві (20 травня) дає повну можливість культивувати кенаф у Сталінській окрузі навіть на насіння. Височинь рослин коливалася від 100 до 225 сан. Кенаф, що дав таку велику височинь, було посіяно на городній землі Але й на польовій землі ми маємо кенаф заввишки 216 сан. (Зінов. окр. Новгородківського р-ну с. Н. Богданівка).

Врожай зібраний з дослідних ділянок в перечисленні в центнерах на один га подаємо в такій таблиці.

Округа	Район	Село	Врожай в центнерах на 1 га		
			Зеленої маси	Сухих стебл.	Сухого чистого волокна
Дніпропетровська. . .	Васильківськ.	М. Журавлина	160,0	81,76	11,04
„ . . .	Верхне-Дніпров.	пос. Грапова Дубрава	67,4	34,46	4,65
Артемівська.	Александрівский	Н. Знаменівка	250,83	128,17	17,30
„	Залізнянский	с. Залізне	10,2	5,21	0,70
Зинов'ївська	Бобринецький	с. Іванівка	53,89	27,53	3,72
„	Новгородківскій	Н. Богданівка	50,37	25,74	3,47
Першотравнева . . .	Благодатнивський	Шайтерово	47,02	24,03	3,24
Криворізька.	П'ятихатский	Данилівка	18,55	9,48	1,25
„	Нікопільський	Катерино-Михайлівка	15,0	7,67	1,04

Треба відзначити наслідки досліду, закладеного в с. Н. Знамєнівці, Олександрівського р-ну, Артемівської окр. Дослід закладено на солончаку, площа ділянки 50 кв. метрів при площі харчування 215 кв. сантиметрів. Посів зроблено 31 травня. Врожай заленої маси кенафу— 250,83 центнерів з 1 га. Сухіх стеблів 128,2 цен. Волокна 17,3 цен. Ця кількість вражаю здається неймовірною, особливо, коли взяти на увагу ґрунт, на якому закладено дослід.

Дослідники відзначають пошкодження кенафу луковим метеликом— 1) Дніпропетровська окр. Верхнє Дніпровський р., пос. Грапово-Дубова, 2) Криворізька окр., Божедарівський р. Весела Божедарівка. 3) Криворізька окр., Софіївський р. с. Софіївка, 4) Криворізька окр. Криворізький р. пос. Ларина, 5) Зинов'ївска окр. Новгородківський р. Мик. Бабанка, 7) Першотравнева окр. Брадієвський р. Ново-Михайлівка, 8) Першотравнева окр. той же р. Іванівка).

Дослідник Хілобоченко К. Д. (Криворіжжя, Божедарівсього району, х. Томаківка), якій посіяв кенаф на городі, зазначає, що кенафу шкодила капустянка (Земляний рак, медведка або вовчок).

Цікаве повідомлення дослідника Жеребченка П. Х. (Сталінска окр. Селидінский р. х. Петрівка), який вказує, що шкідників на кенафі не було ніяких, навить гусінь лукового метелика не зайняла його.

З несприятливих умов цього року майже всі дослідники відзначають літню спеку, посуху, є також раній мороз (5 — 10 — 14 вересня), який убив кенаф.

Дослідник Макуха П. А. (Сталінска окр., Бешевський р. Н. Олександрівка), подає такі відомості: „Весною після посіву були сильні дощі і холодна погода, навіть з приморозками, а після половини липня зразу перейшло на посуху, що тривала до осени. Дощей не було. Морози були під 10, 11, 12 і 13 вересня такі, що аж вода замерзла".

10 липня дослідну ділянку кенафа Гриценка О. Д. побив град (Криворіжжя Долинский р. с. Ново-Олександрівка). 15 червня вибито градом ділянку з кенафом дослідника Саєнка В. Д. (Криворижжя, Петрівський р. с. Петрове). Досл. Позняк І. М. (Першотравенщина, Благодатнівський р. с. Шаїтерово) сповіщає що „26 липня була сильна буря, яка обтріпала всі квітки і насіньові коробочки".

З зауважень дослідників слід відзначити, що ніхто не заперечує проти можливости культивувати кенаф в умовах південно-східнього степу. Але всі дослідники зауважують, що слід робити раньший посів (друга половина квитня).

Дослідник Бухал О. Я. (с. Весела-Божедарівка) пише: „На мою думку, як я постерігав, кенаф у нашій місцевості повинен вистигати, але в цім році для нього були дуже несприятливі умови". Приблизно теж саме пише дослідник Кабаченко Ю. П. (Зинов'ївка окр. Новгоракіський р. с. Ново-Багданівка).

Таким чином підсумовуючи роботу, переведену в Північно-Східному степу, слід сказати, що досліди 1929 р. не виявили цілком придатности чи непридатности району північно-східнього степу щодо культивування

кенафу. Посів кенафу був запізнений, сходи розвивалися кволо, оскільки вони ще дуже малими попали під посуху, через що розвиток кенафу затримався, цвітіння почалося пізно, і кенаф до приморозків, які, до речі, почалися надзвичайно рано, не вистиг.

Отже кенаф в умовах північно-східнього степу треба сіяти на місяць або півтора раніш, приблизно друга половина квітня, тоді можна сподіватися гарних наслідків.

На лівобережжі лісостепу досліди розташовано в округах: Сумській, Полтавській, Роменській, Прилуцькій, Кременчуцькій, Ніженській, Ізюмскій.

Ґрунт під дослідами з кенафом здебільшого чорноземля, в трьох випадках піскуватий і в одному солончак.

Попередня культура здебільшого просапні — картопля, цукровий буряк. Початок посіву 12 травня (Полтавщина, Диканський р., с. Климівка). Закінчення посіву 1 червня (Кременчучина Веремїівський р. с. Гусине).

Як крайні випадки, треба відзначити посів 22 квітня (Полтавщина, Сахновщанський р. с. Б. Бучки). Сходи з'явилися 5 травня. На жаль, цей посів загинув від гусени лукового метелика. Найпізніший посів 18 червня (Прилуччина, Березово-Рудського р. с. Сасинівка). Зійшов 24 червня, загинув від морозу перед цвітінням.

Перші сходи з'явилися 25 травня (Сумщина, Краснопільській р. Степок № 2). Найпізніші сходи 14 червня (Кременчучина, Потоцький р. х. Гришівка). Перше цвітіння відзначено 15 серпня (Полтавщина, Кобеляцький р. пос. Бутенківський). Найпізніш кенаф зацвів 15 вересня (Сумщина с. Степок № 2).

Повні відомості про вистигання одержано тільки з одного досліду (Полтавщина, Диканський р. Климківка). Ділянка ця дала найбільший врожай. Урожай чистого волокна дорівнюється 6,3 центнерів з 1 га. На цей дослід слід звернути увагу, бо він ще раз підкреслює основну думку багатьох дослідників, що при умові засіву в другій половині квітня культура кенафу можлива не тільки на півдні Україні, а й на Полтавщині, ба навіть за таких несприятливих кліматичних умов, які були в 1929 році.

Слід зупинитися докладніше на досліді, закладеному в с. Глинському, на Роменщині. Посів зроблено 31-V, сходи з'явилися 5-VI, квіткувати кенаф почав у жовтні. Посів був дуже загущений, площа харчування 13,5 на 6,5 сан. Височінь рослин 144 сан. Ця ділянка при перечоті на 1 га в центнерах дає врожай зеленої маси — 288 центнерів. *Отже загущення засіву дало велику зелену масу, тобто великий врожай.* Тому слід було б поставити в широкому маштабі досліди з ріжними площами живлення, включаючи і загущення засіву.

Шкідників здебільшого на кенафі не спостерігалося. В деяких місцях, де були пошкодження від шкідників, відзначають гусінь лукового метелика: 1) Полтавщина с. Климківка Р. І. Великі Бучки, 2) Прилуччина, Березово-Рудського р., с. Сасинівки, 3) Кременчуччина пос. Гусине, всього 4 випадки.

Дослідники вказують, що височінь рослин була від 85 до 205 сан.

Дані про врожай:

Округа	Район	Село	Врожай в центнерах на 1 га		
			Зеленої маси	Сухих стебл.	Чистого сухого волокна
1. Полтавська	Диканський	Климівка	105,74	46,64	6,30
2. Сумська	Штепівськ.	Марцель	72,58	37,09	5,01
3. Сумська	Лебединськ.	х. Рябушки	59,98	30,65	4,14
4. Роменська	Глинський	Глинськ	288,09	147,21	19,87
5. Роменська	Лохвицький	Лохвиця	29,50	13,06	1,76

Дослідник Олійник Ів. Ів. (Роменщина, с. Глинське) пише: „На рослині шкідників не було, а в ґрунті були знайдені ріжні гробаки" (біля корнів). Дослідник Сопільняк Т. П. (Лубенщина, Хорольського р-ну, хут. Черняківка), сповіщає, що „після сходу частина рослин була знищена дротяником та жовтою міллю, що схожа на міль, що шкодить капусті. Нарешті дослідник Мищенко З. І. (Ізюмщина, Лозовеньківський р., х. Шопинка), зазначає пошкодження сходів земляною блохою. З несприятливих кліматичних умов селяни дослідники відзначають посуху і ранні приморозки, які почалися 14 вересня.

Дослідники: 1) Лісовий І. Д. (Прилуччина с. Сасинівка), 2) Сопільняк Т. П. (Лубенщина х. Черняківка), і 3) Мусієнко П. Д. (Полтавщина х. Бутеньківський) відзначають, що 11 та 12 липня був дощ з бурею, яка потолочила ділянки. Більшість дослідників додають, що слід провести досліди з кенафом при умові раннього посіву. Дехто зазначає просто, що кенаф на волокно в умовах Лівобережжя культивувати можна. Лише дослідник Сердюк Ю. Г. (Роменщина, м. Лохвиця), одержавший найменший врожай (дивись таблицю врожаю), прийшов до висновку, що кенаф, на його думку, для цієї місцевості не підходить.

На Правобережжі зісостепу досліди переведено було по округах: Проскурівській Тульчинській, Уманській, Шевченківській, Білоцерківскій, Бердичівській, Шепетівській. Ґрунт — виключно чорноземля. Попередня культура — просапні.

Початок засіву 20 травня (Шевченківщина, Ротмистрівский р. с. Калинівка). Останній засів 7 червня (таж таки округа, Мокро-Калигірський р. с. Антонівка). Перші сходи з'явилися 29 травня (с. Калинівка). Останні сходи відзначено 12 червня: 1) Тульчинщина, Ольгопільський район, с. Вовчок, 2) Уманщина, Лисянський р. с. Петрівка-Буда, 3) Шевченківщина, М.-Калигірський р. с. Антонівка). Перше цвітіння спостерігалось 5 серпня (Шепетівщина, Старо-Костянтинівський р., х. Рідкодуб). Останнє спостереження цвітіння 23 вересня (Уманщина Звенигородський р. с. Мизанівка).

З усіх дослідів вистиг тільки закладений в х. Снітиеовецького Летичівського р., Проскурівщина. Кенаф було посіяно після 3-V, зійшов 13-V, зацвів 1-VIII і вистиг 5-IX.

При перерахованні на 1 гектар в центнерах, ми маємо на цій ділянці такий врожай: зеленої маси 93,2 центнера на 1 га, сухих стеблів 46,0, чистого волокна 6,21, насіння 0,50, височінь рослин 267 сан.

Цей випадок знову переконує нас, що при раньому посіві можна сподіватися на нормальний врожай волокна.

Дослідники не помічали шкідників на засівах кенафу, лише дослідник Козак Ф. Т. (Тульчинщина, Ольгопільський р.,с. Вовчок), записав у анкеті „ботозняки під'їдали коріння, а жук кравчик чорний пошкодив листочки". З несприятливих кліматичних умовах усі дослідники вказують на посуху, спеку влітку і рані приморозки, що почалися 12 вересня.

Дослідники: Козак Ф. Т. (Тульчинщина, с. Вовчок), Туз І. С. (Уманщина, с. Петрівське Буда) і Клименко П. Л. (Шевченківщина, с. Березняки, арт. „Червона Нива") сповіщають про пошкодження кенафу великим дощем, бурею і градом.

Загальна думка дослідників мережі дослідів с. г. Лябораторії „Рад. Села" з Правобережжя лісостепу, така що, при умові раннього засіву, кенаф можливо би вистиг. Але дослідник Клименко П. Л. (Шевченківщина, с. Березняки) пише: Наша місцевість для кенафу несприятлива. Правильний своєчасний посів, сприятлива погода можуть заставити цю рослину вирости до 3-х аршин. Тільки кенаф не визріє. Моє тверде рішіння, що ця рослина для нашої місцевості непридатна". Приблизно така ж думка і дослідника Прядка І. С. (Шепетівщина, с. Рідкодуб). „Якби не побив мороз, то можна було б узнати, чи дохідна ця рослина. Я думаю, що із пізнього вистигання вона в нашому районі не підходяща".

З Полісся прислано тільки одну анкету з наслідками дослідів з кенафом (Чернігівщина, Бобринецького р., с. Седнів), у якій зазначено, що кенаф зацвів 10-IX, а 15-IX був убитий приморозками.

ДМ. СОЛОВЕЙ.

Село Кишинька.

(Кременчуцька округа [1]).

1. Деякі відомості про сьогочасну Кишиньку та її минувшину.

Село Кишинька або Кішінька (вимовляють люди так і так з наголосом на другому складі) є зразу центром Кишинського району Кременчуцької округи; до революції ж воно було містечком Кобиляцького повіту Полтавської губерні. Розкинулася Кишинька на правому та лі-

[1]) Писальникові цих рядків довелося в кінці вересня року 1929 з доручення ЦСУ організувати переписи кількох ярмарків на Україні. Виробивши програму перепису, склавши реєстраційні картки й інструкції, щодо методи переведення цих переписів та способів заповнення карток, йому довелося, крім того, об'їхати частину Окрстатбюр

вому березі Ворскла, недалечко від втікання його у Дніпро. В наслідок цього село складається з двох частин — правобережної та лівобережної Кишиньки, що окрім річки відділяються одна від одної ще й широким обобічним Ворскляньським оболонням більш як у 54 га, де звичайно стають ярмарки. Сполучення між правобережною та лівобережною Кишинькою відбувається поперше через кладки, перекинуті через Ворскло, подруге за допомогою порона і, нарешті, влітку, як мало води, бродом.

Правобережну Кишиньку, крім того, перетинає річка Кишинька, доплив Ворскла, що тепер влітку пересихає і жене воду лише після дощів та навесні. [2])

Кишинька закинута в досить глибокий куток округи: до Кременчука від неї буде кілометрів із 70. Не близько і до інших сусідніх міст. Так, до Кобиляку буде кілом. із 32, а до Полтави із 96.

Залізничої станції близько немає, є лише пароплавна пристань коло сусіднього села Переволочної, на невеликому безлюдному дніпровому острові, від якої до Кишиньки буде певно кілом. із шість.

Назва Кишиньки тюркського походження [3]). За даними, що їх подає Арандаренко, Кишинька заснована була року 1654 польським шляхтичем Німеричем (Немерічем) і названа ймењням річки Кишиньки [4]).

Як би там не було, а на карті Боплана, що її складено було в першій половині XVII стол., Кишинька ще не позначена. Нема її й у реєстрі залюднених пунктів, що поданий в інвентарі Вишнивецького за рік 1647 [5]).

І навпаки, в актових книжках Полтавського городового уряду вона згадується двічі: раз під роком 1667 і вдруге під роком 1670. Під 1667 роком про Кишиньку згадано між іншим і названа вона містом („сим боку Днепра низовим городам, то ест Переволочной и Кишинце“ [6]),

з метою допомоги їм на місті у справі організації цих переписів. Підчас цієї подорожі та одвідин ярмаркових пунктів були зібрані деякі відомості про ці пунки, доповнені потім деякими даними з літератури. Щоправда, усі ці відомості, зібрані побіжно і дуже неповно, через що вони не дають можливості зробити вичерпні монографічні описи зазначених пунктів, проте вони все ж таки не будуть певно цілком зайві для краєзнавця і де в чім допоможуть йому при переведенні поглибленого вивчання та опису тих пунктів, про які тут іде мова, в разі ця робота буде розпочата. Одним з цих описів і є нарис про Кишиньку.

Деякі сьогочасні статистичні відомості про Кишиньку зібрав для мене С. Й. Тарковський, якому й висловлюю тут подяку.

[2]) Арандаренко („Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году“, т. III, ст, 175) а за ним і Богданович („Сборник сведений о Полтавской губернии“, Полтава, 1877, див. ст. 105) помилково говорять про те, що річка Кишинька втікає у Ворскло з лівого боку.

[3]) Див. Л. В. Падалка — Прошлое Полтавской территории и ея заселение. Изд. Полт. Учен. Арх. Ком., Полтава, 1914, стор. 107 і 218.

[4]) Арандаренко, т. III, ст. 175.

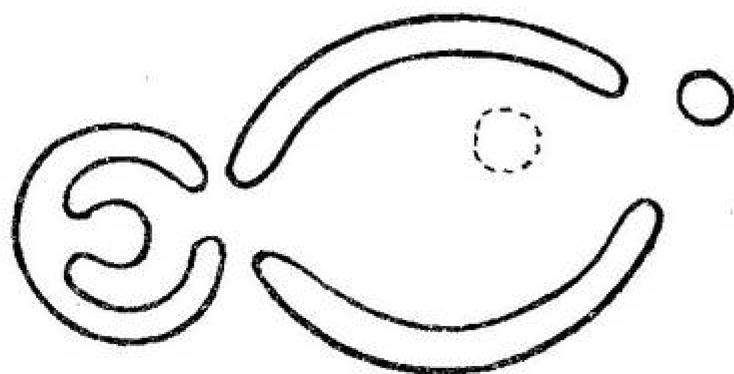
[5]) Пав. Бодянський — „Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Изд. Полтавским губернским Статистическим Комитетом“, Полтава, 1865. Отд. 1, ст. 12—13.

[6]) „Актовые книги Полтавского Городового уряда XVII в., Вып. II — Справы вечистые 1664 — 1671 годовъ“. Редакц. и примеч. В. Л. Модзалевского. Чернигов, 1912, ст. 25.

а під 1670 роком сама Кишинька зовсім не згадана, але записана справа Кишинського попа („Справа Івана Борохова, мещанина Лубенского, з отцем Дорофеем, священиком Кишенским“ [7]).

Згадуючи про Кишиньку Арандаренко пише, що року 1693 в бої з татарами під Кишинькою військовий канцелярист Петрик, улюбленець гетьмана Мазепи, „изменнически продавшийся татарам“ був забитий старшиною Вечеркою, що його переслідував. Петрикового трупа було повішено в ретраншаменті містечка на майдані з написом: „бунтовщик и возмутитель народный“. [8])

За часів гетьманщини, каже далі Арандаренко, Кишинька була сотенним містечком Полтавського полку [9]), сотня ж ця зформована була після 1660 року [10]).

Схематичний плян „Могили“

Тоді ж таки, разом із Кишинською сотнею, повстали й сотні Старо та Ново Санджарівська, Білицька, Сокільська та Переволочанська. Усі вони були зформовані в наслідок значного припливу насельців з Правобережжя дніпрового. [11])

За данима Арандаренка, що були подані року 1846, Кишинька яка звалася й тоді містечком (ця назва залишалася за нею до великої соціяльної революції), мала людности — 1256 душ козаків та 45 душ поміщицьких селян [12]). Отже, безперечно ці дані стосуються лише самої чоловічої частини людности, бо вже Бодянський для року 1863-го подає кількість людности для Кишиньки у двічі більшу, а саме:

Чоловіків	1320
Жінок	1293
Разом . . .	2613

Оці 2613 душ людности жили, здається у 608 дворах [13]).

Значно пізніше, а саме року 1900, за даними реєстра залюднених пунктів Полтавщини [14]), у містечку Кишиньці була така кількість:

[7]) Акт. кн. Полт. гор. Уряда XVII в., вып. 1 — Справы поточные 1664 — 1671 годов. Чернигов, 1912, ст. 188.

[8]) Арандаренко, т. III, ст. 176.

[9]) Там же, ст. 175.

[10]) Падалка, Л. В.— Прошлое Полт. тер. ст. 91.

[11]) Падалка, Л. В.— Прошлое Полтав. Тер., ст. 91.

[12]) Арандаренко, т. III, ст. 175.

[13]) Бодянський, от. III, ст. 42 — 43.

[14]) Список населенных мест Полтавской губернии за 1900 год. Изд. Полтав. губ. Земства, Полтава, 1904, ст. 320 — 321.

Назва частин Кишиньки	Людности			Дворів	Господарств
	Чоловічої	Жіночої	Всієї		
а	1	2	3	4	5
Правобережна . .	893	868	1.761	268	250
Лівобережна . . .	1.045	995	2.040	350	330
Уся Кишинька разом . . .	1.938	1.863	3.801	618	580

А ще через десять років, за даними земського перепису року 1910, в Кишиньці було людности всього 4.083 душі, що жили у 735 господарствах, а з тої кількости козацьких господарств було 682, селянських різних найменовань 23 і інших 30 господарств [15]).

Нарешті, ми маємо відомості про кількість людности в Кишиньці за даними перепису року 1926:

Назви частин Кишеньки	Господарств			Людности			
				Всієї			В тому числі української
	Селянських	Інших	Разом	Чоловічої	Жіночої	Разом	
а	1	2	3	4	5	6	7
Правобережна . .	385	24	409	790	865	1.655	1.653
Лівобережна . . .	481	31	512	961	1.072	2.033	1.996
Уся Кишинька разом [16]) . .	866	55	921	1.751	1.937	3.688	3.649

Отож, бачимо, що перепис року 1926 дав людности на 10,7% менше проти того, що було шіснадцять років назад, цебто року 1910 і навіть на 3% менше того, що було 26 років тому, тобто року 1900. Що ж стосується кількости господарств, то ми тут, навпаки, маємо збільшення проти року 1910 на цілих 25,3%, а проти року 1900 навіть на 58,8%, при чому збільшення це відбулося, очевидно, за рахунок розділів старих господарств, бо року 1900 на одно господарство в Кишиньці припадало пересічно 6,6 душ, року 1910 — 5,5 душ, а року 1926 вже тільки 4,0 душі.

Знайти пояснень у тих джерелах, якими ми користувалися, через що зменшилася кількість людности у Кишиньці, нам не пощастило.

[15]) Список населенных мест Полтавской губ.. составл. по данным подворно-хозяйств. переписи 1910 г. Изд. Стат. Бюро Полт. Губ. Зем. Полтава, 1913, Кобелякский уезд, стр. 17.

[16]) Статистика Кременчуччини, ч. 2 — Попередні підсумки перепису населення 1926 р. Вид. Крем. Окр. Стат. Бюра, Кременчук, 1927 р. ст. 34.

Можливо, що зменшення це є ілюзорне і причина його захована не в однаковому територіяльному охопленні Кишиньки підчас цих переписів, даними яких ми користувалися. Наприклад, можливо, що при попередніх переписах якісь близькі хутори були приєднані до Кишиньки, а при переписові 1926 року їх було взято окремо, і т. ін. Отже, питання це потрібує спеціяльного дослідження.

2. Сільсько-господарські промисли людности та соціяльна характеристика господарств.

Головне заняття людности — це хліборобство. За даними перепису 1910 року в Кишиньці було придатної землі у всіх 735 господарствах 3166 десятин, в тому числі всеї ріллі було 2280 десятин, а засіяної 2269 [17]). Таким чином на одно господарство із 5,5 душ припадало пересічно 4,3 дес. всієї придатної землі, а в тому числі ріллі 3,1 дес.

Нажаль, для порівняння нам не пощастило здобути таких же даних за теперішній час.

Що ж стосується соціяльної характеристики теперішньої Кишиньки, то деяке змалювання її дає наступна таблиця:

Розподіл Кишинських господарств по польовому засіву та кількости робочої худоби (за даними 1929 року).

Мають голів робочої худоби / Мають десятин польового засіву	Кількість господарств						Всього	
	Що не мають робочої худоби	Що мають голів робочої худ.						
		1	2	3	4	Більше чотирьох голів роб. худоби	Господарств	У %% до підсумку
а	1	2	3	4	5	6	7	8
I. До 1,0	244	12	—	—	—	—	256	18,5
II. Від 1,1 до 2,0 . . .	266	24	2	—	—	—	292	21,1
III. „ 2,1 „ 3,0 . . .	160	53	6	—	—	—	219	15,8
IV. „ 3,1 „ 4,0 . . .	110	83	14	—	—	—	207	14,9
V. „ 4,1 „ 5,0 . . .	54	58	24	1	—	—	137	9,9
VI. „ 5,1 „ 6,0 . . .	31	54	20	—	—	—	105	7,6
VII. „ 6,1 „ 7,0 . . .	9	37	29	2	—	—	77	5,5
VIII. „ 7,1 „ 8,0 . .	6	14	16	2	—	—	38	2,7
IX. „ 8,1 „ 9,0 . . .	10	7	16	1	—	1	35	2,5
X. „ 9,1 і більше . .	—	7	14	—	—	—	21	1,5
Разом господарств . .	890	349	141	6	—	1	1387	100,0
Теж саме у %% . .	64,1	25,2	10,2	0,4	—	0,1	100,0	—

[17]) „Список населенных мест Полтавской губернии. Составлен по данным подворно-хозяйственной переписи 1910 г.— Изд. Стат. Бюро Полт. Губ. Зем., Полтава, 1913 г." (див. Кобил. повіт, ст. 17).

Ці дані були зібрані статистичним загоном підчас виїзду до Кишиньки для переведення ярмаркового перепису. Вони говорять, що 64,1% Кишинських господарств не мають робочої худоби зовсім, 25,2% господарств мають тільки по одній голові робочої худоби і 10,2% — по дві голові. Тих же господарств, що мають більше за дві голові робочої худоби є тільки 0,5%.

Якщо ж підійти до характеристики господарств з боку розмірів їхніх польових засівів, то побачимо, що 18,5% господарств мають польових засівів не більше одної десятини, 21,1% господарств мають польових засівів від одної до двох десятин, 15,8% господарств мають від двох до трьох десятин польового засіву, отож виходить, що більше за половину усіх Кишинських господарств (55,4%) мають не більше трьох десятин польового засіву. Далі, господарств, що мають від 3 до 4 десятин польового засіву у Кишиньці — 14,9%, від 4 до 5 дес. польового засіву — 9,9%, від 5 до 6 дес. польового засіву — 7,6% і т. д.

Отже, ідучи за схемою Гуревича [18]) можна Кишинські господарства розподілити на соціяльні групи так:

Малосилих господарств	522	або	37,6%
Нижче середніх „	459	„	33,1%
Середніх „	317	„	22,9%
Вище середніх „	88	„	6,3%
Сильних „	1	„	0,1%
Усіх разом господарств	1.387	або	100,0%

Поряд з хліборобством у Кишиньці здавна поширено було баштанництво. Ще року 1846 Арандаренко у своїх славнозвісних „Записках о Полтавской губ." писав, що людність Кишиньки кохається в городництві і що Кишинські дині й особливо кавуни „по отличному качеству, получили известность и составляют предмет промышленности не только в окрестностях, но и в отдаленные места, сухим путем и по Днепру" [19]). Ця закоханість у баштанництві лишилася і до цього часу. Підчас переведення ярмаркового перепису 18-19 вересня року 1929 ми спостерігали тут значну поширеність культивування кавунів і статистичний загін переписувачів, що складався із 65 душ діяльно знищував їх і вранці, і в обід, і за вечерею протягом кількох днів... Треба сказати, що тут відома, навіть, місцева Кишинська порода кавунів — „*тумани*". Це, кажуть, темнозелені, сливе чорні кавуни вкриті сизим нальотом, ніби туманом, як це часто доводиться спостерігати на свіжих сливах. Оповідали мені, що один дядько з Лівобережної Кишиньки цього року на ниві в 10 сажнів завширшки здобув 2.000 оцих кавунів-туманів [20]).

---

18) Див. книжку „М. Б. Гуревич — Питання сучасного селянського господарства України, ЦСУ, Харків, 1927 р." стор. 28—29.

19) Арандеренко Н.— Записки о Полтавской губ., т. III, ст. 175.

20) Проте, мушу зауважати, що назва кавунів — *тумани* (з наголосом на кінці) не є вузько-місцевою спеціяльно Кишиньською. Цю назву я чув і в. Новій Одесі Миколаївської округи.

3. Нехліборобські та допоміжні заняття людности.

Про нехліборобські та допоміжні заняття людности с. Кишиньки ми знаходимо деякі відомості в книзі про кустарів та ремісників Полтавщини за 1898—1900 р.р. Проте, відомості ці дуже неповні. За ними в Кишинці два господарства виробляли віконні рами, одно господарство бондарювало і одно чинило линвтарі та смушки. Оце й все...

Значно повніші відомості дає земський подвірний перепис 1910 р. За даними цього перепису в Кишиньці було: [21])

Людности, що мала нехліборобські та допоміжні заняття за даними перепису 1910 року.

	Чоловіків	Жінок	Разом
Шевців	11	—	11
Кравців	18	8	26
Ткачів	15	1	16
Теслярів	18	—	18
Ковалів	12	—	12
Столярів	7	—	7
Бондарів	8	—	8
Слюсарів	1	—	1
Чинбарів	1	—	1
Женців за сніп	77	59	136
Пастухів	42	13	55
Хурщиків	6	—	6
Поденних	108	77	185
Інтеліґентних занять	30	5	35
Інших	269	173	442

Перепис року 1926 також дає досить докладні відомості про нехліборобські заняття людности Кишиньки, хоча номенклятура цих занять, за якою ми здобули відомості, не скрізь збігається з номенклятурою року 1910.

Кількість людности, що мала нехліборобські заняття за даними перепису 1926 року у Кишиньці [22]).

	Правобережній	Лівобережній	Разом
Шевців	3	24	27
Кравців	8	19	27
Ткачів	—	22	22
Теслярів	6	16	22
Ковалів	4	12	16
Столярів	8	8	16
Мірошників	1	6	7
Заготівників (для шевців)	—	4	4
Пилярів	1	3	4
Бондарів	—	3	3
Слюсарів	—	2	2
Пічників	—	1	1
Укривальників	—	1	1
Олійників	—	1	1
Фотографів	—	1	1

[21]) „Список населенных мест Полтавск. губ. за 1910 г.". Кобил. повіт, ст. 17.

[22]) За даними Кременчуцького Окрстатбюра.

Дослідити нехліборобські заняття людности на місці підчас короткого перебування свого в Кишиньці я звичайно не міг. Шукаючи лише мамутового зуба, що його, як я прочув, було тут знайдено, зайшов на Дебрівці (куток правобережної Кишиньки) до ткача — діда Тимохвія Герасимовича Федоренка 62 років. Землі у нього мало — він незаможник і, як виявилося, змалку працює і годується з ткацтва, а проте в хаті його стоїть верстат самої примітивної, самої допотопної конструкції. Більш того, він, до речи, письменний чоловік, ніколи навіть не бачив поліпшених ткацьких верстатів, верстатів-самольотів... Траґедія наших сільських кустарів, що здебільшого з цілої низки причин не могли та ще й досі здебільшого ще не можуть у своїй роботі використовувати ніяких технічних поліпшень і працюють за допомогою все тих же нехитрих, неудосконалених знарядь, що ними колись і їхні діди та прадіди працювали...

4. Ярмаркова торгівля Кишиньки.

Перед тим, як розпочати розмову про Кишинські ярмарки та про наслідки ярмаркового перепису 18—19 вересня 1923 року, скажемо кілька слів про ярмаркові переписи взагалі та їхні завдання.

Ярмаркові переписи на Україні — річ не нова, проте вони мало відомі не тільки серед широкого громадського загалу, а навіть і серед статистиків. Пояснюється це тим, що переписи ці в минулому роблено випадково, коли не коли, з ініціятиви окремих груп зацікавлених дослідників, *сливе виключно на Полтавщині і на дуже значному віддаленні* один від одного в часі.

Так, уперше зроблено було ярмарковий перепис у Баришполі Переяслівського повіту Полтавськ. губ. року 1873. Ф. К. Вовком (Волковим) за допомогою кількох інших осіб [23]). Перепис цей, через малу кількість переписувачів-волонтьорів (4 душі) хоча і не охопив ярмарку цілковито, у всіх його многогранних економічних проявах, проте дав дуже цікавий і цінний матеріял для вивчення тогочасної економіки *селянського господарства й селянської торгівлі. Перепис може бути прикладом* того, що може зробити навіть невеличка група дослідників-краєзнавців при щирому бажанні та енерґії.

Значно повніше переписано було згодом Покровський ярмарок (2/X ст. с.) в м. Лубнях, року 1891, де брало участь вже 9 душ також волонтьорів. Проте й тут не все було охоплено, хоча опис ярмарку дано дуже цікавий [24]). Наблизно в такий спосіб було переписано й Чернігівський воздвиженський ярмарок року 1894 [25]).

[23]) Записки Юго-Западного Отд. Имп. Русского Географич. О-ва за 1873 г., т. I.

[24]) Див. Забело Я. П. — Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок Описание Лубенской покровской ярмарки 28/IX—2/X 1891 г. Изд. под ред. Н. Г. Кулябко-Корецкого Стат. Бюро Полтавск. Губ. Земства. Полтава, 1892 г., in 8°, стр. 34.

[25]) Воздвиженская ярмарка в Чернигове 14—15 сентября 1794 г. Изд. Черниговск. Губ. Земск. Управы. Чернигов, 1895 г., in 8°, стр. 59.

Ще більш повно охоплено було переписом пречистинський ярмарок (6—8/X) у селі Яновщині (Василівці) Полтавського повіту, року 1901, де в цій переписовій операції брало участь вже 20 душ статистиків[26]).

Нарешті, вже після революції, а саме 12—14 жовтня року 1923, було переписано Решетилівський покровський ярмарок Полтавської округи, з максимально можливим охопленням усіх економічних елементів; у цьому переписові брало участь 65 душ статистиків, а зареєстрували вони за три дні 24.558 душ відвідувачів, 5.321 віз і довезених товарів та продуктів на 66.247 карб. золотом[27]).

Отже, усі зазначені тут п'ять ярмаркових переписів зроблені були, як бачимо, в період п'ятидесятилітній (1873—1923 р.р.), з великим віддаленням у часі один від одного. Роблено їх було за трохи різними програмами і з різним ступнем охоплення повноти. Нарешті, як вже було зазначено, чотири із п'яти усіх переписів припало на територію колишньої Полтавщини, де зародилася й сама ідея ярмаркових переписів, як методи дослідження економіки селянського господарства й селянського ринку.

Року ж 1929 у вересні місяці ЦСУ УСРР організувало сливе одночасово переписи ярмарків у восьми залюднених пунктах різних кутків України, а саме:

1. У с. Ворожбі Сумської округи	13—14 вересня
2. „ „ Кишинці Кременчуцької окр.	18—19 „
3. „ „ Чутовому Полтавської окр.	18—21 „
4. „ „ Недригайлові Роменської окр.	19—21 „
5. „ „ Новій Одесі Миколаївської окр. . . .	27—29 „
6. „ м. Чернигові	27—29 „
7. „ с. Ставищі Білоцерківській окр.	1 жовтня
8. „ м. Овручі Коростенської окр.	1 „

З цього реєстру бачимо, що переписові підлягли ярмарки залюднених пунктів різного типу — сільського й міського.

На які ж питання мали відповісти дані, здобуті шляхом переведення зазначених тут ярмаркових переписів.

Вони мали відповісти на питання:

1) що з себе являє ярмаркова торгівля на Україні взагалі;

2) як завелика кількість людности, що відвідує ярмарок того чи іншого типу;

3) які продукти, в якій кількості, на яку суму і хто саме довозить на ярмарки різних типів;

4) що купують на ярмарках різні соціяльні групи селян, в якому розмірі, у кого і чого їм на ярмарках не вистачає;

5) як завеликий район тяжіння до ярмарку: а) селян, б) кустарів, в) крамарів, г) скуповувачів і які характерні особливості цих районів;

[26]) Пречистенская ярмарка в с. Васильевке (Яновщине Н. В. Гоголя тож), Полтавского уезда, 6—8 сентября 1901 г. Полтава, 1904 г., in 8⁰, стр. 75.

[27]) Соловей Д. Ф. — Решетиловская ярмарка 12—14 октября 1923 г. Статистическое исследование. Изд. Полт. Губ. Стат. Бюро. Полтава, 1924 г., in 8⁰, стр. 89.

6) характерні особливості ярмаркової кон'юнктури, як селянського ринку;

7) обіг ярмаркової торгівлі даного пункта в цілому: як в частині довозу, так і в частині продажу; і т. ін.

Ярмарки у селі Кишиньці існують здавна. Принаймні ще у реєстрі ярмарків, надрукованому року 1788 позначено, що в Кишиньці збирається щороку три ярмарка.

За даними довоєнних ярмаркових реєстрів Полтав. Губ. земства у Кишинці було чотири річних ярмарка: 1) двохденний григоріївський (24—25 січня ст. ст.); 2) трьохденний зеленосвятський; 3) трьохденний чудо-михайлівський (6—8 вересня ст. ст.) і 4) двохденний михайлівський (7—8 листопада ст. ст.). Обіг цих ярмарків за даними позначених земських реєстрів досягав 4—6 тис. карб., зокрема, між іншим, обіг чудо-михайлійвського ярмарку дорівнював шости тисячам карб. Проте, інше джерело,—реєстр ярмарків, складений колишнім російським міністерством торгу й промисловости року 1913, позначає обіг чудо-михайлійвського ярмарку у 18 тис. тодішніх карб. в частині довозу й 12 тис. карб. в частині продажу. В який спосіб встановлювано обіг як у першому джерелі, так і в другому — нам не відомо. Певно шляхом експертизи, шляхом вчислень свідомих цієї справи людей.

Головні продукти торгу на чудо-михайлівському ярмаркові, за обома позначеними раніше джерелами, складалися із великої рогатої худоби коней, свиней, свійської птиці, шкір, хліба в зерні й городини.

Оцей чудо-михайлівський ярмарок і був переписаний 18—19 вересня поточного року статистичним загоном в кількості 65 душ. Частину робітників цієї експедиції (15 душ) складали відповідальні робітники Кременчуцького Окрстатбюра, частину—студенти Кременчуцького Педагогічного Технікума (58) і їхні педагоги (2), що взяли участь у роботі експедиції з метою краєзнавчою, і, нарешті, частину робітників було взято на місці з місцевих селян.

Перепис виявив, що чудо-михайлівський ярмарок, який відбувається на лівому березі Ворскла і вважається ярмарком лівобережної Кишиньки, занепадає. Колись він був трьохденний, після революції став двохденний, а в момент перепису він був фактично одноденний. Кажуть, що торгівля з цього ярмарку переходить в село Озера.

Наїзд людности на ярмарок цього року, зі слів місцевих людей був значно менший проти попередніх років.

Довіз товарів взагалі був малий. Фабрично-заводських виробів довезено було дуже мало й лише вибірки; привезли їх приватні торгівці. Кустарних виробів також було дуже мало: впадали у вічі лише гончарні вироби, гребінки та діжки. Продукти сільського господарства привезені були в невеликій кількості, навіть кавунів було мало, й лише худоба становила рівняючи значну масу довозу.

Але й при цьому малому довозі — попиту ніби не існувало й торговельний рух відбувався незвичайно мляво. Жваво вешталися й провадили свої операції лише скуповувачі смушків (кооперативні агенти),

та ще велика жвавість була помітна біля каруселі та якоїсь крутилки,—де люди, шукаючи „долю“, програвали гроші. Нарешті треба відзначити ще велику жвавість коло закладу Центроспирту, що був за межами ярмаркового майдану. Горілки тут для всіх охочих вже о 12-й годині не вистачило, а обіг по продажу її в цей день досяг 986 карб. перевищивши пересічний обіг передярмаркових днів у дев'ять разів.

Ярмарок 19 вересня почав збиратися з 6 годин ранку, а вже після 2—3 годин дня залишилися на майдані лише карусель, пивна, крутилка „доля“ та продавці ласощів... На передодні ж, 18 вересня, ярмарку, можна сказати, не було. Лише перед вечером зійшлося десятків із три бабів з кошиками та приїхав продавець ганчарних виробів, але й ті, години через 2, як стало сутеніти, розвіялися і ярмарковий майдан спорожнів.

Людність у масі до перепису поставилася недовірливо й вороже, не зважаючи ні на відозви, ні на роз'яснювальну роботу на ярмаркові, що її провадили учасники перепису. Оце негативне ставлення людности до перепесу, в наслідок темноти й несвідомости, мало своїм наслідком неповне охоплення переписом дрібних привезених та принесених продуктів. Проте, кількість людности та пригнана на ярмарок худоба, взяті на облік, можна сказати повно, без пропусків.

Говорити зразу про остаточні статистичні наслідки ярмаркового перепису ще не можна, бо матеріял перепису, що складається з кількох тисяч заповнених карток, не опрацьований, проте деякі попередні підсумки про цей ярмарок подати можна вже й зразу.

Поперше відзначимо ціни на худобу.

Загодована, худа (шкура та кістки) корова з телям маленьким — 110 карб. Трішки краща корова — 120, 140, 160 карб. Вівця — 12 карб. Порося двох-трьох місяців — 17 карб. Бузівок — 40 карб. і т. ін.

Людности на Кишинському ярмаркові побувало 7.462 душ, а в тому числі пішки прибуло 4.260 і приїхало 3.202, при чому зазначена тут кількість приїжджих прибула на 1.276 возах. Прибула людність наблизно із 128 залюднених пунктів, при чому деякі з тих пунктів від Кишиньки стоять за 50, 51, 60, 62, 65, 75, 80, 90, 100 і навіть за 180 кілометрів.

Худоби на Кишинський ярмарок було пригнано всього 627 штук на суму 48.620,3 карб. Склад цієї худоби наочно змальовують наступні дані, здобуті шляхом підрахунку матеріялів перепису. (Див. табл. на 47 ст.).

Що ж стосується інших продуків, то їх було принесено селянством наблизно на суму 955 карб. та привезено на суму близьку 1278 карб., а всього на суму 2.333 карб. Крім того 51 кустарем було привезено виробів на 4.424 карб. та 37 крамарями-яточниками привезено було товарів на суму 3.095 карб.

Отож, увесь ярмарковий обіг за наблизним вчисленням в частині довозу досяг суми в 58.372 карб., а з тої суми 83% припало на вартість худоби.

Тепер перейдемо до ярмаркового обігу в частині продажу. Наблизно його можна обрахувати так: 780 селянських возів. що були роз-

Пригнано на Кишинський ярмарок худоби 19 жовтня 1929 року.

Назви свійської худоби	Кількість штук	На суму карб.
Волів	17	3.706,0
Бичків від 2 до 3 років	17	2.254,2
Корів	96	13.401,6
Корів з телятами . . .	46	6.536,6
Телиць від 2 до 3 р. .	29	2.958,0
Бузівків	90	4.743.0
Телят до 1 р.	32	1.280,0
Всього великої рогатої худоби .	327	34.879,4
Коней робочих	30	5.442,0
Стригунів	68	4.807,6
Лошат	57	1.482,0
Всього коней .	155	11.731,6
Свиней	1	50,0
Підсвинків	1	25,1
Поросят	38	520,6
Всього свиней	40	595,7
Овець та баранів . . .	105	1.413,6
Загальний підсумок	627	48.620,3

питані, купили на ярмаркові всього на суму близьку 5.343 карб., отож усі 1276 возів, що побували на ярмаркові, купили, треба думати, на суму близьку 9 тис. карб. Крім того, дещо купували й піші, а через це уся селянська купівля досягла певно цифри 10—11 тис. карб. Нарешті, скуповувачі, що їх було зареєстровано 11 душ, скупили на ярмаркові різних продуктів на суму 2.425 крб.

Додавши все це ми здобуваємо наблизну цифру ярмаркового обігу в частині продажу в 12,5—13,5 тис. карб.

Рівняючи подані тут відомості про ярмарковий обіг, з даними довоєними, що їх ми невели раніше, треба звичайно, мати на увазі ріжницю в грошовім курсі, інакше ми зробимо грубі помилки, і невірні висновки.

5. Стаціонарна торгівля Кишиньки.

Стаціонарну, цебто постійну торгівлю Кишиньки змальовують наступні дані про її торговельну мережу. (Див. табл. на стор. 48).

Як бачимо, ця мережа за два останні бюдж. роки взагалі збільшилася і збільшилася в напрямку зростання кількости кооперативних та державних закладів і при наявности також занепаду приватньої торгівлі.

За рік 1927—28 позначені в передніщній таблиці чотири кооперативні заклади мали торговельного обігу на суму 324.652 карб. На жаль, ми не можемо дати для порівняння відомостів про обіг коопера-

Кількість торговельних закладів у Кишиньці.

Роки й частини села	Державні		Кооперативні				Приватні		Разом
	Центроспирт	Харчосмак Київський	Споживче Т-во	Сільсько-Господарське Т-во	Скотарсько-Молочарське Т-во	Кооптах	Бакалійно-галантер.	Пивниця	Разом
а	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Року 1927-28									
Правобережна Кишинька .	1	—	1	1	1	—	—	1	5
Лівобережна Кишинька . .	—	—	1	—	—	—	1	—	2
Разом . .	1	—	2	1	1	—	1	1	7
Року 1928-29									
Правобережна Кишинька . .	1	1	2	1	1	1	—	1	8
Лівобережна Кишинька .	—	—	2	—	—	—	—	—	2
Разом . .	1	1	4	1	1	1	—	1	10

тивних закладів року 1928-29, бо на той час, як довелося бути в селі, рік бюджетовий, ще не був ззакінчений. Детальні ж відомості про кожен кооперативний заклад були зібрані такі.

Споживче Товариство Правобережної Кишиньки. Тяжить до м. Кременчука, а крам йому постачала Кременчуцька Райспілка. Торговельний обіг цього Товариства в карбованцях був такий, в розподілі на групи товарів:

	Фабрикати	Зернохліб	Інша с. г. сировина	Разом на суму карб.
За увесь бюджетовий 1927-28 рік . . .	99.152	7.703	4.162	111.017
За час з 1 жовтня 1928 до 15 вересня 1929 р.	78.816	3.352	965	83.123

Щоденний торговельний обіг товариства за останній тиждень, коли довелося одвідати село, був такий: 12 вересня — 571 карб., 13 вер.— 302 карб., 14 вер.— 274 карб. 15 вер.— 262 карб., 17 вер.— 245 карб., 18 вер.— 291 крб., 19 вер.,— 334 крб., Як бачимо, обіг в дні ярмарку

нічим не визначився. Пояснюється це з одного боку тим, що ярмарок був в Лівобережній Кишиньці (на лівому березі Ворскла), з другого — неможливістю цілковито задовольнити попит людности головним і в той же час дефіцитним крамом. Обіг крамниці залежить не так від попиту, як від наявности товарів. Протягом 1928-29 року крамниця змогла задовольнити потреби людності наблизно в таких розмірах; мануфактурою на 15—20%, шкіряним товаром на 15—20%, гвіздками на 50% і даховим залізом на 20%.

Головний продукт зуготівлі та вивозу Товариства — збіжжя (зернохліб).

Споживче Товариство Лівобережної Кишиньки. Тяжить до м. Кобиляку, а крам йому постачала Кобиляцька філія Полтавської Районової Спілки Споживчих Т-ств. Оце тяжіння споживчого т-ва Лівобережної Кишиньки до Кобиляку пояснюється тим, що до Кобиляку сливе у двічі ближче: до Кременчука 70 кілом., а до Кобиляку 32 кілометри. Тим що шлях сполучення до Кобиляку кращий, особливо на весні, коли розливається Ворскла і, нарешті, тим, що хури за перевіз краму з Кобиляку беруть удвічі дешевше аніж за перевіз із Кременчука.

Торговельний обіг цього товариства в карбованцях, в розподілі на групи товарів, був такий:

	фабрикати	Зернохліб	Утилізаційна сировина	Разом на суму карб.
За увесь бюджетовий 1927-28 рік . . .	87.602	8.767	—	96.369
За час з 1 жовтня 1929 р. до 1 серпня 1929 р. (за три квартали) . .	65.106	2.164	696	67.966

Що ж стосується щоденного торговельного обігу товариства за останній тиждень перед ярмарком і підчас його, то він був такий: 12 вересня — 492 крб., 13 вер. — 386 крб., 14 вер. — 473 крб., 15 вер. — 288 крб., 17 вер. — 618 крб. 18 вер. — 433 крб., 19 вер. — 642 крб.

Завіз товариством до Кишиньки дефіцитного краму досягав таких розмірів: а) мануфактури року 1927-28 було завезено на 30.823 крб., а за три квартали 1928-29 р. на 12.548 крб., при чому цього року, орієнтовно задоволено було потреби людності на 25-30%, б) шкіряного товару та взуття року 1927-28 було завезено на 4.548 крб., а за три квартали 1929-29 р. на 5.339 крб. і задоволено цього року потреби людності орієнтовно в шкірі на 20%, а взуттям на 50%, в) залізоклямбрового товару та посуду року 1927-28 було завезено на 5.633 крб. а року 1928-29 на 4 002 крб.

Сільсько-Господарське Товариство Правобережної Кишиньки тяжить до м. Кременчука. Крам для себе здобуває у Середнє Дніпров.

Сількредитсоюзі, а також у Кременчуцькій філії ВАКОТ'а. Торговельний обіг цього сіль.-госп. товариства в карбованцях і в розподілі на групи товарів був такий:

	Фабрикати	Зернохліб	Лісові матеріяли	Інші	Разом на суму карб.
За увесь бюджетовий 1927-28 рік . . .	20.881	13.785	10.108	9.834	54.608
За час з 1 жовтня 1928 р. до 15 вересня 1929 р. . .	16.930	17.598	13.270	3.276	51.074

Орієнтовно за 1928-29 рік. Сіл. Госп. Т-во задовольнило потреби людности лісо-матеріялами на 80%, а залізом сортовим та даховим на 20%.

Щоденний торговельний обіг Т-ства за останній тиждень досягав таких розмірів: 12 вересня — 171 крб., 13 вер. — 258 крб., 15 вер. — 116 крб., 17 вер. — 81 крб., 18 вер. — 220 крб. і 19 вер. — 190 крб.

Скотарсько-молочарське Т-ство Правобережної Кишиньки, провадить заготівлю у селян-продуцентів худоби, шкір сирових, смушків, вовни та іншої сировини і постачає людности м'ясо та молочарські машини, але в незначній кількості. Тяжить Т-ство до Кременчука.

Торговельний обіг Т-ства року 1927-28 досяг 66.192 крб. а з 1 жовтня 1928 р. до 16 вереснв 1929 р. — 79.681 крб.

Щоденний торговельний обіг останнього тижня був такий: 12 вересня — 10 крб. і 13 вер. — 30 крб.; в ці дні був продаж м'яса. З 14 до 18 вересня торгівлі не було. 19 вересня було заготовлено підчас ярмарку худоби та смушків на 1200 крб.

Аґентура Кооптаху у Правобережній Кишиньці. Уповноважений та агенти Кооптаху заготовляють яйця та птицю виключно по ярмарках. При чому в селах близьких до Дніпра заготівля майже не провадиться тому, що туди наїздить із Дніпропетровська та Кам'янського багато приватних скуповувачів, що платять за яйця, наприклад, по базарній ціні 45 коп. десяток, тоді як аґентура заготовляє по ціні лімітній — 36 коп. десяток.

За останній час агентурою було заготовлено штук:

	Птиці	Яєць
в с. Озера 10 — 11.IX	150	200
„ „ Переволочній 14.IX	100	—
„ „ Солошино 17.IX	50	—
„ „ Кишиньці 19.IX	200	—
Разом за 9 днів вересня штук	500	200

За 1928—29 рік плян заготівлі птиці у Кишинському районі виконано цілком, а заготівлі яєць на 5%.

Крамниця Центроспирта в Правобережній Кишиньці. Обігу її за довший час ми не маємо. Що ж стосується днів передярмаркового тижня, то він досягав таких розмірів: 12 вересня — 96 крб., 13 вер.— 147 крб., 14 вер.— 118 крб., 15 вер.— 61 крб., 17 вер.— 137 крб., 18 вер.— 235 крб. і 19 вер.— 986 крб.

В цей останній день до 12-ти годин дня не вистачило горілки: селяни — ярмаркували...

6. Дещо з давніх часів.

Гора Мечет.

Місцина, що на ній розкинулася Правобережна Кишинька, досить низька, розлога і рівна, але край села на північ здіймається вгору горб — гора Мечет. „Гора ця Мечет, Мечетом зветься“,— казав мені один Кишинський дядько. Мечетом звали її й інші, кого ни запитував. Цю назву натрапив я і в літературі: у збірникові відомостів про городища та могили Полтавщини, що його упорядкував Макренко, в розділові, де говориться про Кишинську волость, Кобиляцького повіту, написано: „Могила при м. Кишенко, на горе Мичети“. [28]). З тої гори, що є здається, просто краєм плато, яка обривається круто понад правим берегом Ворскла, уся Кишинька видна як на долоні. На тій горі, на самій її верховині, понад дорогою із Кишиньки в с. Озера, я знайшов старовинні розорані, але ще добре помітні земляні споруди, що їх місцева людність зве „робленими могилами“ або й просто „могилками“.

Оглянувшиції земляні споруди і вимірявши їх ступнями, я накреслив схематичний плян їх, що й подаю тут, для наблизного уявлення, оскільки точного пляну я не міг зробити, не маючи за для цього ні часу, ні відповідних технічних знарядь.

Як видно з малюнка (ст. 38), згадані тут земляні споруди являють із себе перш за все вал насипаний кільцем. Оце кільце, як обійти його навкруги по хребту, має щось близько 145 ступнів, а в діяметрі близько 45 ступнів. З півдня кільцевий вал має вищерблення, ніби прохід у середину місцини, обгороженої валом, а з півночи висип валу вдається в середину місцини, обгороженої валом, відножиною, горбком, що з'єднаний з валом. Далі від проходу в середину висипаного кільця, в південному напрямку простяглися два серповидні крила-вали: західній довжиною по хребту близько 110 ступнів, а східній близько 104 ступнів. Від хребта східнього крила-валу до хребта західнього — близько 79 ступнів, а від початку валів-крил коло кільця і до другого південного кінця їх навпростець буде близько 89 ступнів. Ступнів за 20 до лінії, на якій закінчуються вали-крила, на тій місцині, що ними обгорожена, і ступнях у 25 від східнього валу міститься неглибока кругла впадина, що має в діаметрі ступнів із 17 — 18. А ступнів за 15 за лінією закінчення крил і ближче до східнього крила — могила. З цієї могили прекрасно

28) Макренко Николай — Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник Топографических сведений) Изд. Полт. Учен. Архивн. Комісії. Полтава, 1917, ст. 66.

видко Кишиньку. Оці земляні споруди є одна з тих загадок, що лишилися нам у спадщину від далекої минувшини і розкидані по різних кутках України. „Головою“ могила лежить на південь, а „вхід“ її в 15 кронах од шляху з Кишиньки на Озера.

Коли я розпитував, чому гора зветься Мечетом, то старі місцеві люди на це говорили мені, що тому, мовляв, що на ній колись шведський мечет стояв. Цілком зрозуміло, звичайно, що шведи лише тому згадані, що вони були останніми чужинцями, які побувавши тут за часів відомої авантури Карла XII, і залишили свій яскравий слід в народній пам'яті. Отож, в дійсності мечет цей, що його сліди у вигляді побитої цегли та дрібних шматочків різнокольорових кафлів (блакитних, голубих, зелених) я знайшов на ріллі, трохи далі на північ від робленої могили і проти провалля, що на схід, свідчать, треба думати, про існування тут в давні часи якогось певно татарського житла.

Мамутів зуб.

Розпитуючи про гору Мечет та про рештки іншої старовини, дізнався я про те, що в Кишиньці не раз вже знаходили у проваллі кістки якогось величезного звіра і що нещадавно знайдено великого зуба невідомого нікому звіра. Почав розпитувати у кого він і за допомогою одного дідуся зайшов на Дебрівку до Тимохвія Герасимовича Федоренка, теж діда 62 років. Його син Методій 15 років, навесні року 1929 знайшов якогось великого зуба, щось важче за 3 фунти, вимитого водою із провалля, що на горі Мечет біля Дебрівки. Це був мамутів зуб. Казали люди, що ще у когось є ніби такий зуб, та я не мав часу перевірити це, та розшукати його. Отож, слід краєзнавцям та дослідникам старовини звернути увагу на Кишиньку, як на місце знаходження мамутових кісток, а може й тогочасних слідів людини.

По згоді з дідом Федоренком та його сином Методієм, я забрав того мамутового зуба, щоб передати його до Харківського Музею. Проте, оскільки Кременчужани, що були на ярмарковому переписові, зняли питання про передачу того зуба до Кременчуцького округового краєзнавчого музею, я змінив свій попередній намір і передав його до цього останнього музею.

Бурти.

Із інших рештків старовини треба згадати також про салітрові бурти, що їх у Правобережній Кишиньці мені довелося побачити досить таки багато. Це стрімкі короткі вали, що ними густо всипано площу понад річкою Кишинькою мабуть десятин зо дві — свідки певно кріпацького салітрового поміщицького виробництва у Кишиньці. Проте, зібрати більш докладні відомості про це виробництво, я не мав часу.

Церковна Кишинська старовина.

Не довелося мені побувати в Лівобережній Кишиньці, а як розповідав мені один місцевий чоловік, там є Михайлівська церква із старовинним іконостасом, запорізької роботи, та євангелією, подарованою

якимсь Кишинським сотником. Старовина, яку безперечно треба взяти на облік і під свій догляд відповідним органам, що піклуються про збереження різних пам'яток минулого.

Тарновський Д. О.

Толучіївський край.

(До історії етнографічної України).

Толучіївський край лежить в басейні річки Тулучієвої — лівої притоки Дону. Річка Толучієва і її притоки витікають з різних рогів так званої Колачиївської височини.

Хто були давні житці цієї сторони — не відомо. Назви річок неначе вказують на слав'ян, як первісних житців цього краю. Ці назви (Тулучієва, Багучар, або Баучар, Мамон, Калитва, Серет), як і взагалі назви річок на Вороніжчині акад. тюрколог О. М. Самойлович не спромогається витлумачити з татарської мові (Лист до автора од 4-I-1930 р.).

Академик О. І. Соболевський гадає, що взагалі на Вороніжчині зберігаються скитські назви річок в слов'янській переробці згідно з законами слов'янської і руської мов (Известия Воронеж. Краев. О-ва 1927 г. №№ 3-5, стор. 12 і лист до автора від 16-VI-1925 р.) *.

Державне заселення цього краю пішло з початку 18 віку. 1716 р. за наказом уряду, по р. Толучієвій поселено дві сотні черкасів Острогозького полку. 1717 р. до них приєднано вже декілька сот козаків того ж полку. Але ще 1712 р. в сл. Таличивській (або Тарачевській) збудовано церкву Покрова **. Порівняно давніми селищами на Тулучієвщині є: Стара Толучієва, Калач, Бичок; їх згадується в актах 1718, 1724 р. (Воронежская Старина IV, 174, II 30) ***.

Невідомо коли виник „Міловатський городок“. Він був окопаний ровом, обставлений посередині пластиником і обнесений рогатками. Приватновласницька колонізація була незначна. За відомостями 1773 р. (надр. во II т. „Матеріялів“ ак. Багалія) підданці черкаси значаться в слободах: 1) Березовці, у Лисаневичей (Лесонавичей) 773 чол. 2) Предтечевій 383 (належала в половині 18 віку сотнику, потім судді і обозному Івану Ничипоровичу Голубину, а після нього генерал-правіант-

---

* Казанський проф. *В. О. Богородицький* проблематично зв'язує назву Толучієва з тюрко-татарським пнем „тол“ або „тул“ наповнятися (про рідини) „толу“ — повність, „тули“ — повний (лист до автора від 5-III-1927 р.)

** *Холмогоров*, Материали для истории церквей... М. 1913, стор. 204.

*** До адміністративних реформ Катерини II Толучієвський край належав до Острогозького або Рибенського полку, а саме до міста Новопавлівського що на Осереді.

Митрополіт Воронізьский Пахомий в листі 1718 р. писав графу Ф. М. Апраксину: „да повелит светлость ваша по милостивому своему обещанию о бытии Осереду с слободами Толучеевою и Колачом и другими быть в епархии Воронежской...“

Цікаве, що Пахомій суплікував Апраксина і про залучення до Воронізької епархії міст Ізума і Харкова (Вороніжская Старіна, УШ, стор. 58,69).

мейстеру Якову Васильовичу Корсакову). 3) „городке Міловатському" у Урсулов 150 чол. 4) Колачах у Лисаневичей 44 чол. 5) Бичке у Чехурських 48.

Усі ці підданці черкаси після стали кріпаками.

Вільна українська колонізація була найзначнішою. Нажаль вона найменше відома. Йшла вона з заходу, на що вказують і тутешні прізвища: Бурлуцький, Салтовський, Санжарів, Харківський, Чугуєвцев, Чугуївців та інші.

Мабуть багато українців прийшло на Толучіївщину з берегів річки Середу після бунтування їх там в 1766-67 р. *

Ми маємо документальну звістку лише про 4 приходьків з заходу (а семе з Харківщини): Захаржевського, Іваницького, Венсовича, Лисаневича.

З Харківщини прийшов на Толучиївщину і сотник Іван Степанович Лисаневич. Батько його був Болаклянський сотник Озюмського полку. Брат Олис вчився 1737 р. в Харківському Колегіумі і атестувався тоді, як „весьма понятий". Онуки сотника Ів. Лисаневича — Сергій. Олекса та Іван Васильовичі Лисаневичі — 1835 р. запродали в сл. Калачі купцю м. Богучара, Денису Яковичу Оселедькиву. 23 дес. „луговой земли, называемой левадною лукою, Толучевская тож, с усадебными и огородными местами за 966 руб. Госуд. ассигнациями".

Цікаво, що купець Оселедьков вийшов із панщанних людей сл. Семеновки князів Воронцових (колишнього Павлівського повіту).

Калачівський житель Гиманів розказував мені, що предок його був крепак також князів Воронцових. Він так остогидів князю за свій вільнолюбний норов, що князь відпустив його на волю кажучи: „йди до гемона". Відтіля й пішло прізвище Гиманів.

Захаржевський або Петровський Василь Семенович — родом з слоб. Ржевки, Петровської теж, Нежегольського повіту Білгородської губерні (в сучасній Білгородській окрузі). 1749 р. „по вольности малоросійський" він прийшов на Толучіївщину. Захаржевський учився в Білгородській гімназії (нижча слов'яно-латинська школа) і в Харьківському Колегіумі. В школах атестувався тако: „добро понятен и доброй надежды". Умер 7 липня 1793 р.

Іваницький Кирило — син українця містечка Купянки, Ізюмського полку, Івана Циганкова. Цей учився в Київській Академії навіт до філософії.

Венсович Федір — „філософ Харківського Колегіуму" **. Один із синів його, Йван Федорович, (народ. 1769 р. ум. 1811 р.) був доктором медицини, професором і деканом Московського університету. Між іншим він учився в Харківському Колегіумі ***.

Головку масу людности на Толучіївщині складають українці. Руські живуть компактною масою тільки в двох селах: Нікольському

* Документальний опис цього бунтування див. в статті „сн. Воронцовка", Ворон. Еп. Вед. 1872 г. №№ 7-10.

** *Харламович К. В.* акад. „Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. I Казань 1914, стор. 715, прим. 3.

*** Воронежская сторона, VI, 239.

(поселок) і Рудні. В кінці 18 віку в Міловатському городку жило циган біля 160 чол. і в Калачі 9. В Калачі крім того „иностранців“ 9.

Щодо соціяльного ладу на Толучієвщині, то тут нас зацікавила соціяльна група „сусіди“. В говільних зшитках. Калача вони пишуться до другої половини 19 віку при тих родинах, де вони були за сусід. В говільних зшитках сл. Підгорної, що в 12 верстах від Калача, сусіди вписалися всі вкупі в одному розділі тих, що не мають дома або двора *.

У свойому господарчому розвиткові Толучіївський край пережив два періоди: 1) юртового господарства 17 стол.) і 2 сільського господарства.

Природні багатства Толучиївського ухожая або юрта були невеликі Це випливає із того, що річка Толучієва, її допливи Кривая та Меловая в „сказке“ Усмонських отаманів 1674 р. являються безлісними та багнистими **, а також із того, що в Воронізьких писцових книгах 1615 р. з Толучіївського ухожая положено відкупу 6 рублів, а з сусідніх: Калитвянського — 50 1/2 руб., Битюцького — 30 руб., Білозатонського (нині слободи Верхній і Нижній Мамони) — 12 1/2 руб., Богучарського — 9 руб. і тільки з Серецького — 6 руб. і Бабего 5 руб.

У цих книгах Толучіївський ухожай написаний був за селянином Воронізького Успенського манастиря Юркою Перегудовим. За часів царя Михайла Федоровича в Толучіївському юртові мисливці ловили артільно лисиць і куниць. В акті 1686 р. Толучієвський юрт значиться за Дивногорським манастирем ***.

18 вік був найкращим для Толучіївського краю щодо сприятливих умов для скотарства. За відомостями від 1781 р. на Толучиївщині „у достаточнейших бывало лошадей по 60, рогатого скота теж число, овец по 300, а у недостаточных против того вполы и менее“.

Протягом 18 і 19 віку степ потроху розорювали, і на початку 20 віку уже не було облогів. Тепер після подій, що почались у 1914 році, облоги було знов з'явилися. Успіхом рільництва на Толучиївщині перешкоджує, непридатний клімат.

Ось нотатки Калачиєвського Горянського аналіста, дотичні клімату.

„1898 г. Вьюга стала постоянним явлением на Калачевских полях. От нее особенно пострадала пшеница: зерно истекло, солома покрылась ржавью и черными пятнами.

„1892 г. Постоянные ветры днем и морозы ночью продлили весну и задержали скотину на дворах.

„1893 г. Май без дождей, юга.

„1896 г. Восточный ветер просушил скоро землю, и всходы яровые были плохи и неровны.

„1903 г. Яровые хлеба дали хороший и дружный рост и обещали прекрасный урожай, но 24 июня наступила ужасная жара и восточный

---

* В цім патанні можна порекомендувати ознайомитися з цікавою книжкою *Г. Л. Попова* „До історії сусідства на Правобережжі“.

** Ворон. Старина, V, 41.

*** Труды Ворон. Ученой Архивной Комиссии V, 170.

ветер с вьюгою и погубили сочные хлеба, которые остались в два дня без зерна.

„1908 г. Весна с ранними жарами в апреле много вредила росту хлебов".

І так майже щороку.

Обробна промисловість на Толучіївщині ніколи не була значною. Ніколи не було тут митців („художников", як писав Е. Болховитинов) в якійсь галузі обробної промисловости.

Збудовані незадовго перед 1914 р. в Калачі (1904 р.) двоє великих парових млинів і одна гарбарня після революції не працюють.

В 18 віці існували невеличкі гуральні й рудня, що офіційно писалася „Троицкие Толучеевские желзные заводы". Рудня знаходилася на річці Толучієвій „обизгород" слободки Верхньої Толучієвої (Судьбовка Сотницкая теж).

Можна припустити, що вона виникла одночасно з Липською (Липецкою) руднею. 1701 року вона належала Воронізьким посадським людям *Івану Семіонову й Марке Горденіну і в ній цього року було 70 дворів* мешканців.

Господарство Тулучіївського краю нині має споживний (а не товаровий) характер, то й немає експорту товарів власне з Толучієвщини. Правда, із станції Калач, що на Толучієвщині, до 1929 року вивозизося багацько худоби, м'яса й свиного сала, але цю худобу постачала сусідня Донщина. Вивіз яєць (не високої якости) дуже скоротився, рівняючи до 1914 р.— 600 вагонів, 1924 р.— 78 вагонів). За старих часів Толучієвщина вивозила хліб, льон, худобу, ганус *.

Ярмарки Толучиєвські заглухли, а одна з них, Калачіївська Успенська за старих часів була відома навіть Волзьким купцям (Мельников-Печерский — На горах, XI).

Головним шляхом сполучення для Толучиєвщини являється Калачівська залізнича гилка, що відкрита 12 липня 1896 р. За старих часів товари возили чумаки. По сіль вони їздили до Елтонського озера.

Сучасне господарче становище Толучиєвських селян дуже важке. *В цім краї жахливий занепад рільництва, скотарства і всякого господарчого* життя. Сучасне становище ще почалось підчас імперіялістичної війни. Калачіївський Горянський аналіст так змальовує злидні селян в 1916 році: „1916 год более труден по выдающейся дороговізне по всем отраслям и положительному исчезновению некоторых предметов из продажи. Цены на все неслыханные. Дороговізна на скотину и птицу не поддается никакому описанию. Жизнь бедных людей невыносима. Многие в этом году про мясную пищу забыли. Убыль мужского населения на войну сказалась особенно на дороговізне рабочих рук: поденщик не выходил из 3-х рублей в день. Сокращение рождений и браков".

* Про торгівлю ганусом повідомляють: *Семенов* („Россия", т. II, стор. 213) *Лесгафт* (Курс географии России, Пб, 1912, стор. 224), але Калачівські колишні торгівці не підтверджують цього повідомлення, напр, Ф. С. Тарановський, що має 80 год і сам брав участь в ріжних торговельних операціях.

Минуло 15 років з того часу, як писав цей тренос (плач) Калачівський аналіст, а життя бідних людей подавньому зостається нестерпним Лікар Суботін в статті „Социально-гигиеническая оценка современного села ЦЧО (журнал „Хозяйство ЦЧО) так характеризує загальне становище села ЦЧО:“ на тлі відсталої економіки й культури виростає сучасний санітарний образ села: погані житла, погане харчування, поганий фізичний догляд, завчасне зношування, велике занедуження з характерним побутовим колоритом, велика загальна смертність. А вихід з цього скрутного становища єдино можливий є. Його вказує уряд, закликаючи селян об'єднуватися в колгоспи й запроваджуючи ріжні заходи, щоб поліпшити народнє життя“ *.

М. Г. Устенко.

З минулого с. Медвина на Білоцерківщині.

(За переказами).

Матеріяли про Медвин подаю головно за переказами діда Даценка Арсеня, віком 96 років, неписьменного.

Дід Арсень — живий свідок кріпацтва, активний його учасник, як кріпак, дуже майстерно переказує про часи знущання владущої кляси над кріпаками, порівнює сучасність з минувшиною, робить висновки: „тяжко було жити з панами“, дарма, що дід належав до міцного коріння кріпаків-дуків (про це буде видно нижче). В памяті діда збереглися перекази і про давні часи Медвина, козаччину, гайдамаччину тощо.

Про заснування Медвина дід Арсень оповідає: „Звався колись Медвин Сам-город. Брама до нього вела коло Круглика. Потім вороги спустошили його й назвався той город Пустгород або Смрадгород, бо в місті було пусто, та й недобре пахло, чому до нього не можна було добратися. Довго в Пустгороді не було людей. Але одного разу в теперішньому Гугуленому урочищі знайшли підвалини, під ними бочки із старими напитками. Почали люди пити напитки, що раз показались їм медом, а другий раз вином. Оселилися тут люди знову й назвали це місто Мед-вино, а пізніше Медвин. Сусідні села й тепер ще звуть Медвин Мед-вино. У Медивині тече річка Хоробра. Колись була велика, з багатьма озерами. На ній бились козаки з татарами й дуже боронились, чому та річка й тепер Хороброю зветься“.

Цей переказ частково збігається з писаною легендою про Медвин, що згадує ще легендарне місто Новгород, дачу князя Володимира з винними погребами. Але дідів переказ через це саме дає можливість гадати, що може він не зазнав книжкового впливу, а це підсилює його значіння.

Про гайдамаччину дід Арсень оповідає: „Гайдамаки були в Медвині. Били спочатку поляків, а потім і людей стали бити. Про гайда-

* Головне джерело, що його використовував автор для статті — *Вейнберг*, Материалы по истории Воронежской и соседних губ., вып. II, XIV, XV.

маччину мені розказували й таке, що один гайдамака засоплив собі обличчя, прийшов до дівчат і сказав, щоб хто його обтер. Дівчата не хотіли гайдамаку обтирати. Найшлась лише одна порядна дівчина, що витерла гайдамаку й за це він їй дав намисто дороге. А то раз наш селянин Димань виніс їсти гайдамакам і гайдамаки за це йому дали золотих грошей".

За переказами діда Даценка, Медвин та його околиці багаті на гайдамацькі стоянки. — „В долині „Калиновий кущ" є криниця. До революції в ній стояла каплиця. В цій долині була стоянка гайдамаків. Коли Катерина (друга) вислала військо на Україну, вони залишили стоянку. Свої „добра" гайдамаки закопали в долині. Від закопаного „добра" провели цеп, що був прикріплений до жорна, і цього жорна закопали близько коло кладу. Місце це гайдамаки зорали, засіяли ячменем, а поверхню землі зрівняли. Хто служив в якономії, та й сам якономом Квятковський штиляв цю поверхню, але нічого не знайшов. А пізніше орачі знаходили там заржавлені кільця... Була стоянка і в Гірчаковому лісі з північно-західнього боку, де врізаються Яри-Бурти. В Мазієвому лісі також стояли гайдамаки. Нещодавно в ньому викопали бутельку давньої дуже горілки. В Оверченковому лісі є криниця, що викопали гайдамаки".

У дідових переказах про гайдамацькі клади з жорном тощо відбилися загальні перекази, але в них є і своєрідні, не позбавлені цікавости моменти (гайдамака й „порядна" дівчина).

Дід Арсень щиріший в розмові про кріпацтво. Любить він чумацтво, бо за молоді роки й сам чумакував, батько мав 12 пар волів: „За кріпацтва пшеницю возили чумаки аж до Одеси, 400 верстов, а назад привозили сіль, рибу, тощо. За один пуд з Медвина до Одеси платили 20 коп. У Вознесенську продавали один мішок жита за 5 карб. Возили збіжжя багаті хазяїни, що мали 50—60 волів. Глазко мав 25 пар волів, а Черниш аж 30 пар. Багатіші хазяїни наймали паровишників, або дубельних (дубельний — подвійний, той, що мав пару волів), їздити по сіль. Були в них і наймити. І багаті кріпаки робили панщину, але вони й дубельні від ярма платили".

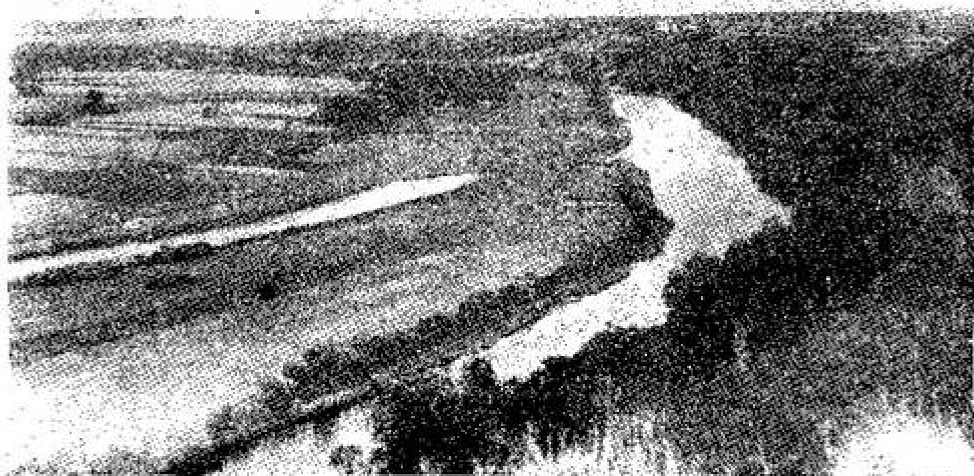
Принагідно треба зазначити, що в цій частині дідові відомості в головному збігаються з історичною правдою. Перед нами виразна диференціяція чумацтва (наймит, паровишник і чумак багатій), що поправно відбиває соціяльно-економічну сутність ярмарково-чумацької системи.

Чваньковито дід переказує про своє козакування „в лісі".

„Козакували в лісі дурно. Треба було мати ще свого доброго коня аж за 15 карб. Козакові було добре. Об'їжчик тоді звався атаманом. Під ним було аж 12 козаків. Я тоже тоді козакував. І всіх козаків атаман бив, а мене ні, бо я мав дуже синю морду. А побивши, давав по одній чарці дуже доброї горілки".

„Коли було два брати на наділі, то один з них мусів бути за осавула". Обов'язки осавула дід Даценко виконував чергуючи із своїм

братом. Часто дідові осавулу доводилося збирати людей, щоб їздити до Хохітви на завод, шукати сідла в козаків, що ховали їх від панів. Але й за такі старання перед паном все таки часто діда бито й навіть нізащо. Одного разу дідів брат, що за осавула бувши, із Турчиного лісу привіз не таких дубів, як панові хтілось. І от по такій оказії, йдучи вулицею зранку, як стій, чує дід Арсень, що пан кличе: „Даценко, йди до стайні". Дід прийшов, і його побито замість брата. „Гунич — не знать яке було, а бив добре" — скаржиться дід Даценко за це на Гунича, пізніше Гуненка. (Гуненки й тепер є в Медвині — вуличне

1. Околиці с. Дибинці; на переднім пляні р. Псьол.

прізвище). З наказа панового дідові доводилося й самому бити людей: „Держати палку треба було так, щоб великий палець був зверху. Той, кого били, брав у зуби рукава, скреготав зубами й так терпів. Коли полегшуєш бити, то кажуть тебе бити. Були й такі, що не видержували бійки. Так помер Ярехтей Корольський. Тяжких (вагітних) жінок теж били, тільки стоячих. За моєї пам'яти — каже дід далі — мав один чоловік прізвище Страдецький, а пани назвали його Лошак. Ця сім'я вимерла. Кужильський — украв кужилку, того й назвали його Кужильським". (Дід Даценко просить не говорити про це Кужильському).

Дід Даценко коротко згадує про польське повстання р.р. 1862-3: „Подвижний (моторний) я був, а того мене та ще 6 чоловік на панів гонили до Турчиного лясу, але ми неохоче йшли на шайку".

Турчин ліс і так званий Золоцький Яр, що пов'язані з подіями польського повстання 1862-3 р.р., вельми популярні серед людности Медвина та його околиць. Подаю нижче переказ про польське повстання, що записав у Медвині учитель Дубина Ів. із уст діда Явтуха Денисенка, неписьменного, віком 72 роки. Не зважаючи на зухвальство в переказі, все таки він є цікавий.

„Коли була „грамота" на знищення панщини, люди не пішли панам робить і пани пішли проти білого царя. В Турчинім лісі поляки зібралися на війну. Батько мій (Явтуха Денисенка) були тоді соцький. Кажуть — поляки виступили нас воювать і вже половину Баранього поля вирізали. Жінки послали довідатись. Взяли на „Комисарії" коня й поїхав батько до Турчиного, а був він випивши. Вони (поляки) в яру муштруються. Червінський — землемір — пізнав батька та й каже: не налазь Оксень (батько Явтухів), бо вб'ю! Батько йому: „Що як цар нас ослобонив від панів, а ви знову". Батько хотів тікати, бо другі наші вже втікли, а його в пояс стрельнули. Пан хотів ще й пікою батька, але батько схватив за піку й пана з коня звалив. Наші одбили коня. Тут приїхав із Звенигородки полк москалів. Полковник тричі запитав панів: „чи будемо битись, чи миритись?" — „Будемо битись" — казали пани. Зразу вбито 12 поляків і 2 москалі. Поляків позачиняли в погрібах у Медвині й було оголошено, що 3 дні хто побачить пана, хай і вбиває його. Я оженився і мене не стали призивать. Написав прошеніє до начальника. Там начальникові кидали багато прошеній, але вони не мали сили, а моє прошеніє прийняли, бо мого батька вбили в м'ятежі".

Про події польського повстання чимало відомостей є в польській історичній літературі (порів. Giller, — Historja powstania narodu polskiego. W. 1861 — 1864 ч.), що згадує про Турчин ліс, Золоцький Яр. Про це є згадки і в сучасній українській істор. літературі (Сингилевич — „Золота грамота"). Але освітлення цих подій в польській літературі має тенденційно-націоналістичний напрям. Матеріяли в українській літературі лише принагідні. Отже збирання переказів та аналіза історичного матеріялу (бодай в локальних умовах) на нашу думку кинули б світ і до глибшого вивчення цікавих сторінок історії України.

М. Г. Устенко.

Ознаки цехового побуту в с. Дибинцях на Білоцерківщині.

З погляду на рештки старих виробниче-побутових форм справді цікаве село Дибинці. Воно славиться ганчарним виробництвом. Розвиткові ганчарства спріяли тут багаті поклади глини, з одного боку, та непридатність грунту й невеличкі земельні наділи, з другого. Року 1900 загальний прибуток від ганчарства становив щось із 1000 карбованців. Ганчарство на ті часи й пізніше було за головну галузь роботи селянства *. Та й тепер значна кількість населення живе переважно з ганчарства. Заходами Радвлади ганчарна кустарна промисловість нині поліпшуєтся і вступила на шлях кооперування.

В побуті ганчарів цього села аж до наших днів захоалися ще традиції цехового господарства. Року 1927 до Білоцерківського окрму-

* *„Список населенных мест Киев. губ." Изд. Киев. Губ. Стат. Комитета 1900.*

зею поступила палиця цехмістера ганчарського цеху. Вона завдовжки в 1 метр, чорного коліру, з костяним, білим, подібним до груші набалдашником. Селяни-ганчарі, передаючи цю палицю кол. зав. музею С. Л. Дроздову, переказали йому про обрядові функції цеху, що зв'язані з її символічним значінням.

2. Ганчар дід Масюк.

До Жовтневих днів у Дибинцях провадилися вибори цехмістера, що по обранні діставав від громади цю реліквію. Щороку цехмістер на масляну з палицею в руках приймав членів цеху. На їх вітання відповідав змахом палиці вниз і ложив її на стіл...

Залишилася ще й дерев'яна цехова скринька. Переказують, що в колишніх „братчиків" (членів цеху) є й цехова печатка. Знайти будь-яких документів або ще якісь цехові реліквії мені не пощастило, але глибше вивчання цього села далоб і ґрунтовніші дані.

Про життя цеху можуть розповісти насамперед, звичайно, живі свідки його. За останніх керівників цеху були — цехмістер Савка Моможенко, заміснuк його Шнуренко (Грицько Сильвестрів), ключник *Шнуренко (Мирон Сильвестрів). Добре обізнаний з історією, відомий серед кераміків і художників України ганчар дід Масюк Каленик, що свої вироби мав на всеросійській виставці року 1913 і тепер, за часів Жовтня, брав участь на багатьох радянських с. г. виставках, дістаючи за свої вироби вищі нагороди. В своїх виробах він відтворив найоригінальнішу з історичного боку Дибинську кераміку. За нею також можна дослідити історію ганчарства. Але, на жаль, під впливом чужих смаків, дід Масюк подає тепер модернізовані форми, далеко гірші за справжні дибинські навіть і в практичному вжитку (зауваження худ.

Ф. С. Красицького з приводу його ганчарних виробів у Білоцерківському Окр. Музеї, 1929 р.).

Отже економічна і культурно-історична сторона цього села вельми цікава й варта того, щоб її дослідити. Сировина є. Варто лише приступити до праці.

М. Г. Устенко.

Вірші про Уласа.

(Звідки взявся Зміїв вал).

Неясні історичні відомості та чутки про Змієві вали спричинилися до того, що серед люду з'являлося чимало легендарних про них оповідань. Подаємо нижче одну таку, на мою думку, цікаву легенду, що записав її на Білоцерківщині в с. Білієвці агроном Раковський, Корній Давидович (63 роки).

„В селі Павлівці був коваль, Уласом звавсь,
Дуже важко працював, а з добром не знавсь.
Одного разу до коваля на ніч прийшов дідок,
Котрого Коваль добре нагодував і дав переночувати.
Іще дідусь спав, коли Улас пішов до кузні працювати,
І дуже мучився з великою поковкою.
Тоді зайшов до нього дід подякувати та й там
побачив Уласову важку працю,
Уласу кліщі дав, якими той узявся за роботу.
Велика це була бляха, важила два пуди.
Обертає сюди — туди, молотом на всі боки пражить,
А бляха і фунта не важить.
Серце ся розрадувало, що то такі кліщі мати,
Обернувся дякувати, а дідуся вже й не стало.
В той час у тім селі з'явився Змій, який їв людей.
Та коли прийшла черга на Уласа, то Змій голодний дуже
До кузні струже.
Та вже у тій порі Улас, що кліщі тії мав,
Від них розбагатів, та двері із заліза до кузні приробив.
Як вглядів він, що Змій припер,
Заскочив у кузню і двері запер.
Той Змій потом нуж лизать двері язиком.
Язик, як згребло мав, і вмісті дірку пролизав.
Та тут Улас кліщами його за язик піймав
Та й каже вдруг: „Робіть хлопці живо плуг“.
Хлопці були жваві, разні, знали що то ремесло,
Зробили в двісті пудів леміш та чересло.
Дуб був привезений на вал, з двох сосен зробили вія
Та запрягли в плуг Змія.
Улас дідовими кліщами Змія за язик веде,
А ціле село до чипіги прилягло

А Змій реве та оре.
Вал був як церква високий, борозна — як глибокий льох...
Підпалися Змійкові боки, та й він іздох...
Бо навіжений Улас і разу Змія не напував
Що буде тепер — Змій іздох, Улас помер.
Вам пам'ятка осталась...
Цей вал стоїть сотні літ і достоїть доки світ.

Змістом і формою вірша про Уласа загальна.

Вона належить до циклу легенд про Змієві вали на Україні й сюжетом своїм наближується зокрема до популярної на Україні легенди про Сучича, що її записав Марцінковський Ново-сельський. (Див. М. Грушевський. Історія Укр. літер. 563).

Проте наша легенда має цікаві риси, відмінні від першої своїм соціяльним змістом, що найшов собі також відповідний ідеологічний вираз в художній формі.

В легенді про Сучича: „Кузьма — Дам'ян водить Змія за язик, Сучич керує плугом."

В нашій легенді Улас дідовими кліщами Змія за язик а ціле село до чипіги прилягло.

Дієвий персонаж у першій легенді, Кузьма Дам'ян з своєю челядью та Сучичем.

В легенді про Уласа над Змієм розправляється ціле село за проводом звичайного коваля-селянина. В центрі стає село.

Цікаво ще й те, що легенда про Уласа передається віршою. Гіперболи, порівнання в ній свіжіші, ближчі до побуту села в минулому, реальніші стосовно розмірів Змієвих валів.

В легенді про Сучича залізний плуг важить всього 12 пудів. В легенді про Уласа хлопці „зробили двісті пудів леміш та чересло". І далі: „З двох сосен зробили вія і запрягли в плуг Змія", „вал був, як церква високий, борозна як глибокий льох".

Коли не зважати на стилізацію, що утворювана від переказувачів та переписувачів (і агроном Раковський за достожністъ мова віршу не ручається), то легенда про Уласа ніби зазнала впливу південно-західн. діялекту („серце ся розрадувало)", отже може звідти її й занесено на Білоцерківщину.

М. Г. Устенко.

Чаплинське городище.

(Білоцерківщина)

Величне, майстерно збудоване чаплинське городище і донині заховалося в своїй первісній формі і цим у глядача подив викликає. Старі люди звуть його ще „Татарьні бурти". Площа його ще й тепер не використовується під засіви (цілина землі), але з боків його

підорюють, тому зовні квадратовий вигляд городища округляється, а через це втрачається його історичне значіння. Про нього є легенди, що охоплюють навіть роки горожанської війни. З ним пов'язують ріжні страховища, лякають дітей.

Варто зберігти і вивчити цю історичну культуру пам'ятку минувшини.

Загальний вигляд городища.

З КРАЄЗНАВЧОГО ЖИТТЯ

Порядком соціялістичного змагання

До колективів краєзнавчих музеїв

Шановні товариші

Відбувається великий процес реконструкції всього народнього господарства.

Усуспільнення засобів виробництва, перехід індивідуального господарювання до колективних форм господарювання, ломка старих виробничих відносин — зривають з села його дрібно-власницьке капіталістичне покривало і вводять в річище соціялістичної будови.

Великої уваги на сьогоднішній день набирає село.

Поруч з виконанням промфінплянів йде виконання завдань посівної с.-г. кампанії, що щільно повднано з завданнями індустріялізації країни рад.

Під проводом Комуністичної Партії робітники-пролетарі, члени комсомолу й профспілок шикуються в шеренгу будівничих соціялістичного ладу. Ця шеренга поповнюватиметься пролетарським активом села і бідняцько-середняцькою групою селянства.

Ми, культурні робітники — робітники освіти й науки, повинні допомагати пролетаріяту та його партії в справі соціялістичної перебудови так міста, як і села й свою науково-дослідницьку та культурно-освітню роботу підпорядкувати до завдань цієї соціялістичної перебудови.

Музейні робітники Коростенського Музею краєзнавства констатують, що краєзнавчі музеї окружного, областного маштабу на сьогоднішній день повинні набути значення культурного конденсатора, що водночас був би провідником завдань Партії та Радвлади.

Краєзнавчі музеї мусять бути насичені життям округи. Вони на музейних збірках мусять відбивати не тільки природу й культуру певного району, але на цих же збірках мусять активізувати маси, агітувати свідомо за нові форми господарства.

Робота краєзнавчих музеїв повинна притягати увагу й контролю працюючих над роботою з тої чи іншої округи. Отже зразковий краєзнавчий музей повинен не тільки допомагати впізнанню округи, але й сприяти розвиткові господарського й культурного будівництва в окрузі.

Водночас, для краєзнавчих музеїв народне господарство й культурне життя округи не є обмежене життя. а лише є частина великого Радянського Союзу.

Виходячи з того, що цілева установка праці музеїв — є допомогти Комуністичній Партії та Радвладі в здійснення великих робіт п'ятирічки, — всі завдання краєзнавчої роботи на сьогоднішній день Коростенський Музей будує під такими гаслами:

1) Індустріялізація країни, 2) усуспільнення сільського господарства, і 3) культурна революція. Разом з цим Коростенський Музей висуває кілька завдань, що їх, на його думку, треба застосувати в кожному краєзнавчому музеї.

Це буде:

1. *Виявлення продукційних сил* (за пляном праці кожного музею).

2. Фіксація й вивчення динаміки соціялістичної перебудови села (вивчення колгоспного руху та колгоспів).

3. Вивчення соціяльно-економічних процесів (так на селі, як і в місці) та побуту (що відмирає і нового, що вже народився та вже народжується).

4. Збільшення кількости організованих відвідувачів.

5. Складання довідника по окрузі за таким пляном:

а) природа, б) продукційні сили, в) фабрично-заводська промисловість і кустарне виробництво, г) сільське господарство, д) побут (старе й нове в побуті) — і е) нова культура.

6. Переведення культурно-освітньої роботи з відвідувачами музею та поєднання цієї роботи з черговими завданнями соціялістичного будівництва (індустріялізація, соціялістична перебудова села, п'ятирічка та інше).

Проте треба зазначити, що краєзнавчі музеї не працюють за сталими формами вони самобудуються.

Отже, щоб вирівняти роботу краєзнавчих музеїв, обмінятися досвідом, прийняти нове з чужого досвіду та пристосувати до своїх умов праці — робітники Коростенського Краєзнавчого Музею звертаються до робітників усіх краєзнавчих музеїв з пропозицією перевірити на власному досвіді установку Коростенського Музею, приєднатись до основних пактів нашої умови, поєднати краєзнавчу-музейну роботу з завданнями соціялістичного будівництва та на ґрунті цього будівництва спільними силами визначати місце краєзнавчих музеїв в системі наукових та культурно-освітніх закладів НКП.

Викликаючи Вас за цими пактами нашої умови на соціялістичне змагання, просимо повідомити про Вашу згоду на це та визнати число, що його ми вважатимемо за початок соц. змагання. Разом з цим колектив Коростенського Музею доводить до Вашого відому, що, на його думку, обізнаватись та перевіряти роботу один одного можна у будьякий час. Наслідки обізнання та перевірки висвітлювати в газеті „Комуніст". Підведення підсумків в справі соц. змагання краєзнавчих музеїв, на нашу думку, треба провадити на спеціяльних нарадах представників краєзнавчих окр. музеїв, що їх слід було б скликати за дозволом Укрнауки щорічно. Першу нараду ми вважаємо за потрібне скликати в Травні м-ці 1931 року і на ній виявити результати соц. змагання.

Голова Музейної Ради, Директор Музею *К. Черняк*

Профделегат *В. Соловйова*

Глухівщина

В о р о н і з ь к и й г у р т о к краєзнавства існував при музеї краєзнавства, який, не маючи змоги (з економічних та інших об'єктивних причин) існувати самостійно, об'єднується з Педагогічним музеєм 7-річної школи. А тому і гурток краєзнавства повинен реорганізуватися, або ліквідуватися.

Головна робота за минулий 1929 р., що її переводили окремі члени гуртка краєзнавства, полягала в геологічних розвідках і дослідженнях місцевих корисних копалин (кам'янарень та покладів рябих глин навколо с. Вороніжа). Окремі члени гуртка допомагали в цих роботах комісії Київського Інституту Прикладної Мінералогії, яка працювала в м. Вороніжі влітку 1929 р. Наслідком цих дослідчих робот було відкриття біля Вороніжа великих покладів рябих керамічних глин, шотринського типу. Про це свідчить така заява голови геологічної розвідчої портії.

„Геолого-разведочная партія Института Прикладной Минералогии приносит кружку (краеведения) благодарность за содействие, оказанное в лице председателя кружка, Бугославского П. И., в разведочных работах партии, результатом которой было открытие нового местонарождения глин шатринского типа". Начальник партии Г. Тесленко 15-Х 1929 року.

Додатково, звертаю увагу Українського Краєзнавчого Комітета на те, що в нашій місцевості, після закриття деяких будинків релігійного культу (церков, синагог тощо), лишаються різні речі науково-археологічного значення (старовинне малярство, вишивки, посуд, рукописи і т. ін.), які часто руйнуються і знищуються. Слід булоб на це звернути увагу Чернігівськго Держ. Музея, щоб він дав доручення зібрати ці старовинні речі для музея.

Бугославський.

Дніпропетровщина

Карло-Марксівське Районове Бюро Краєзнавства організувалося зовсім недавно, як філія Дніпропетровського Краєзнавчого Т-ва. Головні завдання його — популяризація краєзнавства в широких колах населення і консультування в краєзнавчій роботі; збирання наукового краєзнавчого матеріялу; організація краєзнавчої роботи в школах і охорони природи й пам'яток культури.

Роботу розподілено поміж відділами (секціями) — популяризаційною, шкільного краєзнавства, вивчення краю.

На початку ж своєї роботи Бюро вступило в соцзмагання.

Наслідки змагання повідомити можна буде в кінці літньої роботи.

Брак коштів ще не дає змоги скласти відповідну підручну бібліотеку, але сподіваємося на допомогу ріжних установ і передусім — Комітета.

П.

Ізюмщина.

Соціялістична угода

Цю угоду по соцзмаганню складено поміж Ізюмським Окружним Музеєм та Луганським Краєвим Музеєм.

Угоду складено на термін з 1 квітня 1930 року по 1-ше квітня 1931 р.

Цю угоду по соцзмаганню складено з метою належно провести науково-просвітню роботу та ближче зв'язатися з робітництвом та селянством.

Ураховуючи зазначене Ізюмський Окружний Музей та Луганський Краєвий Музей склали поміж собою цю угоду, при чому робітники зазначених музеїв приймають для виконання цієї угоди на себе такі обов'язки:

1. Збільшення кількости музейних експонатів.
2. Належний облік музейних матеріялів.
3. Поповнення бібліотеки.
4. Науково-дослідча робота, охорона пам'яток культури та природи.

1) По Ізюмському Музею.

а) В музеї й межах місця:

Спостереження фенологічні, фенолого-сільсько-господарські, найпростіші гідрометричні та метеорологічні.

б) В полі екскурсії

Геолого-палеонтологичні по	8 на рік
Фенологічні	2 „ „
Гідрометричні	2 „ „
Мішані — ботанічні, фенологічні, феонолого-сільсько-господарські, озера, піски, в бір і гори	10 „ „
Мішані — з метою вивчення побуту, промислу та торгівлі населення — по	6 „ „
Археологічних — по	30—35 „ „

Разом не менше як 73 екскурсії на рік.

2) По Луганському Музею.

Роботи повинні супроводитися екскурсіями, а саме:

а) Археологічного характеру	30
б) Палеонтологічного	5
в) Грунтознавства	8
г) Етнографічно-виробничих	4

д) ботанічних 10
е) Етнологічних 3
ж) Виробничі на місц. підприємства 13

Разом на рік 73

5. Просвітня робота:
   а) Зв'язок з школами;
   б) Зв'язок з робітничими та колгосп-селянськими масами.

В музеї робота виявляється в розмовах і поясненнях, що провадяться з відідвувачами по всіх відділах по всіх галузях знання, при чому особливу увагу буде звернуто на питання щодо засів-компанії, колективізації, індустріялізації, боротьба з алкоголізмом, антирелігіозної пропаганди. Потім з метою охвату не тільки організованих відвідувачів-екскурсантів чи більш-менш значних груп, але й відвідувачів поодиноких, — всі музейні експонати будуть мати пояснюючі написи чітким, так званим „бібліотечним" шрифтом і відповідний ілюстративний матеріял, тобто: рисунки, картини, мапи, пляни, таблиці, діяграми тощо.

Підчас екскурсій провадяться розмови з населенням місць де відбувається екскурсії,

6. Виконання пляну, прийнятого музем щодо участи в проведенні весняної засів-кампанії.

7. Видавнича діяльність, тобто видання відчитів про роботу музею по мірі накоплення матеріялу.

Цей договір набирає сили з моменту його підпису.

Треба його реалізувати до 1-го квітня 1931 р. Строки перевірки встановлюються 1-го жовтня 1930 р. та 1-го квітня 1931 р.

За арбітра обидві сторони визначають органи Наросвіти.

Ізюмський музей за 10 років його існування.

Ізюмський Музей засновано 14 січня 1920 р. То був час, коли добрармія відходила на південь, по п'ятах за нею наступали радянські війська, а в тилу у них, ніким не охоронявмі культурні цінності гинули повсюдно. А тому, пристосовучися до обставин, зав. Музеєм поставив собі завдання врятувати в першу чергу з речей мистецтва, пам'ятків старовини та історічних документів усе, що зосталося після військових дій, ареною яких стала Ізюмська округа.

Після напруженої 4-х місячної роботи, 20-го травня 1920 р. Музей відкрито. Він складався тоді з відділів природи, історичного, історико-революційного та картинної галереї. Пізніш був добавлений археологічний відділ.

Перші роки існування Музею були, між іншим, і самими важкими: штат Музею складався з двох чоловік — завідуючого та служника, коштів на поповнення Музею не відпускалося, населення не вірило ні в довговічність Музею, ні в те, що пожертвувані туди речі, будуть цілі. Лише згодом вдалося здобути довір'я суспільства.

Відсутність коштів була причиною тому, що не тільки в 1920 році, але і всі наступні роки, аж до 1926 р., поповнялися, головним чином, відділи природи, археологічний та історіко-революційний, тому що експонати для них можна було дістати майже без коштів, витрачаючи лише особисту енергію. Одначе, й ці речі здобувалися з великими труднощами й часто з небезпекою для життя. Для того, наприклад, щоб зібрати археологічний або геологічний матеріял, треба було провадити екскурсії більш менш дальні. Частенько таки верст за 20 — 30, навіть 40, доводилося таскати на собі по пуду й більше здобутого матеріялу. Це дуже втомлювало, але, між іншим забезпечувало від других серйозніших приємностей. Часи були неспокійні. Навколо шастали бандити Від їх рук багато гинуло радянських робітників. І тільки ходіння пішки і при тому з торбинами, які були повні креміння, кілька разів урятовувало від неминучої смерти. В таких умовах проходила робота в полі, не в кращих провадилася вона й у самому Музеї.

Як я вже казав, штат Музею складався з завідуючого та служника. Грошей на наукову роботу й господарчі витрати в 1920, 1921 й 1922 р. не відпускалося. Натурою давалися тільки дрова, а папер, олівці, атрамент, цвяхи, верьовки і т. ін. треба було здобувати самому. Завдяки цьому щоденники археологічних розшуків доводилося вести на зворотній сторінці поліцайських протоколів, судових повісток і листуванні різних установ за часи царювання, архіви яких тоді немилосердно знищувалися й схоронити які повністю Музей не мав можливости. З року 1923 почали відпускати гроші (по 3 карб. на місяць) на господарчі витрати; одначе на наукову роботу, на придбання інвентарю та експонатів, як і раніш, нічого не давалося.

Так продовжувалося до 1-го Жовтня 1925 р., коли Ізюмський Музей був прийнятий на держбюджет. Збірання матеріялу для музею й археологічні розшуки, між іншим, продовжувалися. Здійснювати те й друге вдавалося тільки тому, що зав. Музеєм кожного місяца відраховував на цю мету зі своєї зарплатні від 15 до 20% і крім того одержав від робітників копальні „Першого Травня" Артемівської округи 150 карб. й від Соц. Музею ім. Артема в Харкові 100 карб. У самому Музеї, кількість експонатів значно виросла, робота також провадилася більш-менш нормально завдяки тому, що завідувачу Музеєм, який не мав ніяких платних співробітників, крім служника, на протязі 5-ти років безплатно допомагала його дружина. Велику допомогу подавав і подає інженер О. Ф. Запорін, якого сміло можна назвати безкорисним і відданим другом Музею.

І-го Жовтня 1925 року Музей був принятий на держбюджет і хоч, 31-го січня 1926 року його знову переведено на місцеві кошти, але все ж і після цього Музеєві було відпущено досить значну суму й штат службовців замість двох чоловіка було збільшено до трьох. Після цього з'явилася можливість приступити, хоч на перших кроках і в невеликій кількості, до всебічного вивчання краю. Тоді ж було засновано три нових відділи: побуту, сільського господарства та місцевої промисловости.

І-го жовтня 1926 р. Ізюмський Музей знову був принятий на держбюджет, штат збільшився до 6 чоловік, і тут, нарешті, з'явилася можливість широко розгорнути роботу щодо вивчення країни. Приступлено до збору в широких розмірах корисних копальних, почато вивчення побуту, промислів місцевого населення, проводилися метеорологічні, гідрометричні, фенологічні та фенолого-сільсько-господарські спостереджения. Як і в колишні роки, велась культурно-освітня робота, що визначалася в розмовах з відвідучами Музею та поясненнях, які давалися їм по всіх відділах Музею по всіх галузях знання. Розмови ці іноді приймали характер популярних лекцій. Почали швидко поповнятися й зростати відділи природи, сільського господарства, місцевої промисловости і особливо побуту.

Видано три книжки праць Музею.

І-го Жовтня 1928 р. Музей знову був переведений на місцевий бюджет, штат зменшений до 5 чоловік і дуже (на 2000 крб) зменшений бюджет. Одначе, серйозна робота щодо вивчення краю продовжувалася в попередніх розмірах, так 1928 року як і в 1929 року. Директору Музею пощастило крім того, за прикладом минулих років, знайти час на археологічні розшуки за межами Ізюмщини. Так, ним досліджена течія р. Оскола в Куп'янській окрузі до меж України, потім, з доручення Московського Антропологічного Музею, досліджена нижня течія Дінця на російській території (Донський край) і нарешті, з доручення Російської Академії Історії Матеріяльної Культури, проведено розвідки на Валдайській високості в Новгородській та Тверській губ.

Музеєм за останні роки видано ще дві книжки праць Музею.

Не зайво ілюструвати цифрами зріст Музею за 10 років його існування.

В сучасний момент кількість експонатів в Музеї досягає 33.000.

Також швидко збільшувалося й відвідування. Музеєм пропущено відвідувачів: в 1920 р. — 3.815, в 1921 р. — 5.472, в 1922 р. — 5.865, в 1923 р. 15.203, в 1924 р. — 12.875, в 1925 р. — 23.017, в 1926 р. — 20.845 в 1927 р. — 36.193, в 1928 р. — 39.634, й нарешті, по 1-Х 1929 р. —38.771.

Кількість селян відвідувачів з 5% збільшилася, коли лічити й дітей, до 50% в 1926 — 29 р. р.

Експонатів в Ізюмському Музеї нараховувалося:

На 1-I	1921 р.	1.039
„	1922 р.	1.257
„	1923 р.	1.935
„	1924 р.	3.254
„	1925 р.	8.033
„	1026 р.	0.539
„	1927 р.	14.164
„	1928 р.	22.992
„	1929 р.	28.122

З 1-X — 1929 р. штат Музею збільшено до 6 чоловіка, бюджет доведений до 8.000 карб., й зараз матеріяльне становище Музею можна вважати за майже щасливе. Була, одначе, друга шкода — тіснота приміщення, завдяки чому з 33.000 музейних експонатів виставлялося лише 5.000, та й ті були надзвичайно скупчені, з ними, буквально, доводилося лізти на стелю. Від цього не тільки програвали самі експонати, але порушувалася музейна експозиція й не було можливости розгорнути дослідчу та культурно-освітню роботу, як би бажалося. На все це звернув увагу XII Округовий З'їзд Рад Ізюмщини, який, за пропозицією Наркомздоров'я України т. Ефімова, виніс постанову щодо поширення Музею. Ізюмський Окрвиконком і Міська Рада, що з боку них Музей завжди зустрічав велику увагу й допомогу, постанову З'їзду Рад здійснили, й святкував 10-ти ліття свого існування Музей вже в новому поширенному приміщенні. Таким чином з 1930 року перед Музеєм відкривається широке поле діяльности, нові широкі можливості щодо вивчення країни, й музейні робітники, розуміючи всю важливість покладених на них завдань, напружать усі зусилля для здійснення їх, пам'ятаючи, що в служенні Радянській країни тільки у тому,— й мета, й розум, й оправдання життя.

Корстенщина

Виставка, присвячена V Окр. З'їзду КНС Корстенської округи, 14—16 березня 1930 р. До 10 річчя існування КНС.

1. Мета і завдання виставки.
2. Організація виставки.
3. Оформлення виставки по відділах і зміст кожного відділу.
6. Хиби й недоліки виставки.
4. Реалізація виставки.
5. Подарунки З'їздові.
7. Позитивні наслідки виставки для Музею.

Мета й завдання виставки.

Постановою президії ОВК про підготовку до V Окр. З'їзду незаможних селян, за пропозицією Голови ОВК тов. Зиненка, ухвалено було організувати до V З'їзду КНС Окр. виставку, щоб наочно і в цілому зазнайомити делегатів З'їзду з народнім господарством Коростенщини.

Завданням організації виставки за пляном, що його було складено підготовчою Комісією до Окр. З'їзду КНС, стояло: п е р ш е — висвітлити стан головної дільниці господарства Корстенської округи, — це сільського господарства, по лінії колективізації, інтенсифікації, землеустрою, с. г. кооперації й висвітлити участь бідноти й наймитства в кампаніях, що їх провадить партія в справі соціялістичної перебудови сільського господарства на засадах колективного виробництва; д р у г е — показати розвиток промисловости округи так фабрично-заводської республіканського значення, як і кустарної кооперованої, показати характер промислової продукції, зокрема кустарної, та участь містечок

і сіл в поповнені робітничих кадрів; т р е т є — познайомити делегатів З'їзду з можливостями округи та належних заготівель експортної продукції сільського господарства і промисловости; ч е т в е р т е — характеризувати культурно-соціяльне будівництво округи по лінії народньої освіти, охорони здоров'я тощо і зокрема висвітлити заходи партії й радянської влади щодо втягнення наймитства і бідняцтва в культурне будівництво; п ' я т е — ілюструвати роботу партійних, радянських і кооперативних організацій в справі організації бідноти й наймитства.

Організація виставки.

Подібні виставки, що мали показати господарство Коростенщини й радянське будівництво, присвячувались були Окр. З'їздам Рад. Так було в 1926 р., в 1927, 1928 і 1929 р. р., при чому організаційну участь у виставках завжди брав Округовий Музей Краєзнавства. І на цей раз організаційно-підготовча Комісія призначила відповідальним за організацію виставки в цілому директора Окр. Музею Корнія Червяка. В зв'язку з цим в справі підготовки експонатів до виставки і у влаштованню виставки взяли участь всі співробітники Окр. Музею.

Материяли на виставку за пляном повинні були подати всі зацікавлені установи, виходячи зі своїх конкретних завдань в справі підготовки до Окр. З'їзду КНС, проте, підбор експонатів і ілюстрат-матеріялу по таких підприємствах і установах як ось: фабрики, заводи, артілі, с. г. довідні станції, організації, що ведуть експортні заготівлі тощо,— провадилось виключно за інструктажем Музею.

Прийняли участь своїми материялами і експонатами ОЗВ, Мелісоюз, Поліська крайова досвідна станція, Р. Радовельська досв. станція. Насінництво, Ветпідвідділ, Чавуно-лив. завод „Жовтнева Кузоя", Городницький, Олевський, Корстенський порцелян. заводи, Малинська папірня.— Липнинська гуральня, Курчицький склянкй завод і Броницька гута були репрезентовані експонатами з Коростенського Окр. Музею Краєзнавства, бо своєчасно не подали своїх матеріялів і продукції на виставку. Кременська гуральня теж не спромоглась подати своїх експонатів і тому була зовсім видсутня на виставці. Окрпромкредитсоюз не досить активно провів підготовку своїх артілей до З'їзду КНС й тому на виставці було репрезентовано лише кустарну промисловість м. Коростеня за винятком одиниць з районів. Експортні заготівлі подали Держторг, Окрспоживспілка. Продукцію Утильзбору і Коопгаху передав Музей з експоз. фонду.

Окрздрав, Коростенське Тсоавіяхему, Окрзв'язок, книгарня Окрспоживспілки заповнили своїми експонатами решту відведеної виставці площі й тому діяграми Окр. КНС. Наросвіти, Соцзабезу, ОФВ., Держстраху, Інспектури праці і т. ін. були розвішані по стінах вестибюлю й сходів будинку, де працював З'їзд.

Оформлення виставки по відділах і зміст кожного відділу.

Виставку влаштовано було в приміщені міжспілкового клюбу ім. Томського на двох поверхах на площі 284 кв. метрів і організовано по таких відділах: фабрично-заводська промисловість і кустарна кооперована, відділ експорту, сільського-господарський відділ, відділ охорони здоров'я, Тсоавіяхему, зв'язку, відділ книжковий з літературою по реконструкції с. г., інтенсифікації й раціоналізації окремих галузей с. г. Цю кімнату обслуговували робітники книгарні. Відділ зв'язку улаштувавсь біля залі засідання З'їзду й обслуговував делегатів з'їзду і відвідувачів виставки телефоном і телеграфом. На виставці цього відділу були крім того, части телефонної снасті й радіоприймачів.

Так само біля залі розташувалось було Корстенське Т-во сприяння обороні й авіяційно-хемічному будівництву,— Тсоавіяхем УСРР. Маленька площа примусіла організаторів цього відділу надзвичайно скупчити речі, але він був поданий всіма характерними для нього ознаками, (фот. ч. 1), при чому на гарних взірцях підкреслено було значіння авіяхему на службі сільського господарства (боротьба з шкідниками).

Відділ охорони здоров'я майже ввесь поданий масовими плякатми профіляктичного змісту щодо пошесних хвороб дитячих і соціяльних, охорони дитиства й материнства.

Плякат побудований на принципі електричної сигналізації зв'язку побутових явищ з захворуванням, притягає до себе багато молоді. Цю кімнату обслуговували лікарі м. Коростеня й санітарні сестри, й вона була „до отказа" повна завжди.

Досить задовільну площу було відведено для розташування с. г. відділу. Він складавсь з ілюстративного матеріялу, як ось: мапи, пляни, плякати, діяграми, фотографії, популярна література тематичного характеру по ветеринарії, постанови партії про реконструкцію с. г., а також з експонатів досвідньої с. г. станції Мелосоюзу. Експонати Поліської досвідньої станції в вигляді пересувних щитів галасують за підвищення врожайности на піскуватих грунтах, напр.: Пам'ятай про сірчано-кислий амоній", або „На толоці, на піскуватих грунтах замісць бур'янів треба мати середелу" і т. ін., (фот. ч. 2). Рудня - Радовельська Золотна досв. ст. на щитах подала культуру трав і вівса на боло тяних грунтах, Мелосоюз теж подав культури з осушних болот, напр. коноплі, гороху, „Вікторії", вівса. Звертав увагу вдало вирізаний моноліт торфу на 2 метри з болота Каменсько-Зубовщанського торфового Т-ва.

1. Від. Тсоавіахем.

Насінництво подало взірці гатункового насіння з зернових, прядівних, городніх культур і сіяних трав.

Звертали на себе увагу мапа кущування колгоспів Коростенської округи (проект спеціялізації господарства кущів колгоспів) і кресленик земельної площі колгоспу з п'ятипільним сівозміном в порівнянні зі старими формами індивідуального землекористання. Вперше фігурувала на виставці мапа грунтів Коростенської округи (за дослід. проф. Левченко, що працював року 1923,26), якої на жаль і досі немає в Окр. Музеї. Давали пояснення відвідувачам агроном ОЗВ і науковий співробітник Музею.

В відділі сільського господарства розташувавсь частиною й експортний відділ, за недостатком площі, а саме — заготівлі Молчарсоюзу. Молчарсоюз подав експортні номенклятури заготівель з хутра, шкірсировини, щотини, топленого сала, (фот. ч. 3), проте виставленими матеріялами не вичерпується продукція Молнчарсоюзу, напр. експортне масло коров'яче за об'єктивними умовами не було на виставці. В спец. кімнаті для експорту зайняв головне місце Держторг, далі Окрспоживспілка та інш. На щитах Держторгу були розвішані хутра собаки, вовка, лисиці, барсука, зайця, кішки, кролів, куниць, видри, тхоря, норки, білки, ласки, горностая, водяного щура, суслика, забитого селянином в Малиновському районі.

Власне кажучи, нірка, куниці й білка находяться під охороною закону про пам'ятки природи, але селянство, зважаючи на їхню значну коштовність (шкіра видри 120 карб.), убивають їх і продають Держторгу й самому ВУСОР'у. І ось тут стоїть неполадка, яку

треба усунути, а саме: ВУСОР дбає про охорону пам'яток природи й не досягає кінцевої мети цієї охорони, *дати змогу розплодитись охоронявмій тварині*. Селянство в погоні за грішми вбиває тварину, заготівельні організації: той же ВУСОР, Держторг, Окрторг скуповують у селянина, дбаючи про *витиснення приватної заготівлі, а далі — нічого*. Справді, ВУСОР (Коростенська філія) дбає покарати мисливця за вбивство коштовної пам'ятки природи, збирає кондуїтні списки від заготовителів експортного хутра, але ніяк не спромігся до цього часу врегулювати справу охорони пам'яток природи Коростенської округи. Далі, Держторг теж подав кінські й волячі хвости, гриви, щотину, віск

2. Куток від. сільського господарства.

бджолиний, гриби білі сушені. Музей подав мариновані білі гриби й гриби італійської різки. Гриби італійської різки набагато збільшують свою коштовність в експорті, але на сьогодні Держторг їх не заготовляє. Далі Держторг подав продукцію кишкової промисловости для експорту. Кишки вживаються головне, в ковбасному виробництві, на виробку ковбас різного гатунку, з'являючись фаршовою оболонкою. Деякі види кишок ідуть на виробку музичних струн, лайки для закупорювання медичних препаратів, для виробки порошку, що вживається на сироварних фабриках для ферментації сиру, для вироблення ниток, що вживаються хірургами при операціях для зашиття ран, так зв. „кетгут," (цей гатунок краму вироблявся з наших кишок до революції виключно закордоном), тепер у нас є фабрика, що виробляє російський „кетгут" в Симферополі, який своєю якістю не гірше закордонного (С. Малкін — Техніка кишечної справи. Харків, 1929 р. Вид. Наркомторгу УСРР). Заготовлення кишкової сировини й переробка провадиться на бойнях м. м. Коростеня, Овруча, Олевського і Малина.

Далі на виставці було репрезентовано таку сировину, як пух і пір'я гусині, качині курині за гатунками експорту та взірці лікарських рослин дикоростущих і культурних. Вітрина з 62 номенклятурами дикоростущих лікарських рослин викликала зацікавленість з боку делегатів з'їзду.

Окрспоживспілка подала льон-прядиво 4 гатунків, коноплі, селянське полотно, мак сіяний. В кімнаті весь час на виставці вартували представники Держторгу й дадавали пояснення відвідувачам.

В двох кімнатах розташовано було фабрично - заводську й кустарну промисловість. Промисловість республіканського значіння було майже повністю репрезентовано. Виробництво Малинської Державної паперової фабрики, яка є головний посточальник цигаркових бобин Союзної тютюнової промисловости, було гарно ілюстровано фотографіями й доповнено взірцями в пробірках паперової маси в процесі виробництва. До експонатів було додано стислу характеристику фабрики з початку її заснування — 1872 р.

3. Куток від. експорту.

Городницький порцеляновий завод, єдиний в Укрпорцелянофаянсо-склотресті, який виробляє азіятський крам. В вітрині експортного посуду Городниці виставлені були чайники, „полумиски", чашечки на каву для Персії, Туреччини. Своєю чепурною обробкою і європейський асортимент продукції заводу викликав голосне задоволення й несподіванки в міських жінок. Поміж посуду Городницького заводу стояв посуд Олевського порцелянового заводу, на щитах розташовані були процеси виготовлення посуду, фарби. Коростенський порцеляновий завод ім. Джержинського пода продукцію й процеси виробництва торілок корабельного типу, з додатком діяграм пербігу соціялістичного змагання, продукційности праці, зарплатні тощо.

Музей передав з експоз. фонду багату продукцію скляного посуду Браницького державного заводу й Курчицького заводу, (фот. ч. 4).

Чавуно-ливарний завод „Жовтнева кузня" Міськгоспу, наново збудований в Коростені й розпочав був працювати з січня 1928 року. Він подав головно сучасну продукцію виготовлення кованих возів. Тип возу парокінний, з розворою й вкороченою тройнею.

Кустарна кооперована промисловість як вище зазначалось, була характеризована лише артілями м. Коростеня й тому далеко не повно позначилась її питома вага в загальній промисловості округи. Лише незначна кількість районовий артілей надіслали свої вироби, але, без особистого інструктажу з боку співробітників Музею, матеріяли були не повні щодо процесу виробництва.

На виставці прийняли участь артілі по виготовленню гнутої меблі, смолоскипидарне Т-во смолокурів, артіль кустарного виробництва гребінців з покидіків, артілі шевців, кравців, шапкарів, швачок тощо.

Діяграми округ, радянських установ, подані на виставку, досить повно ілюстрували роботу партійних, радянських і культурних органів в справі організації бідноти й культурної та матеріяльної допомоги. Діяльність КНС дивись таблицю.

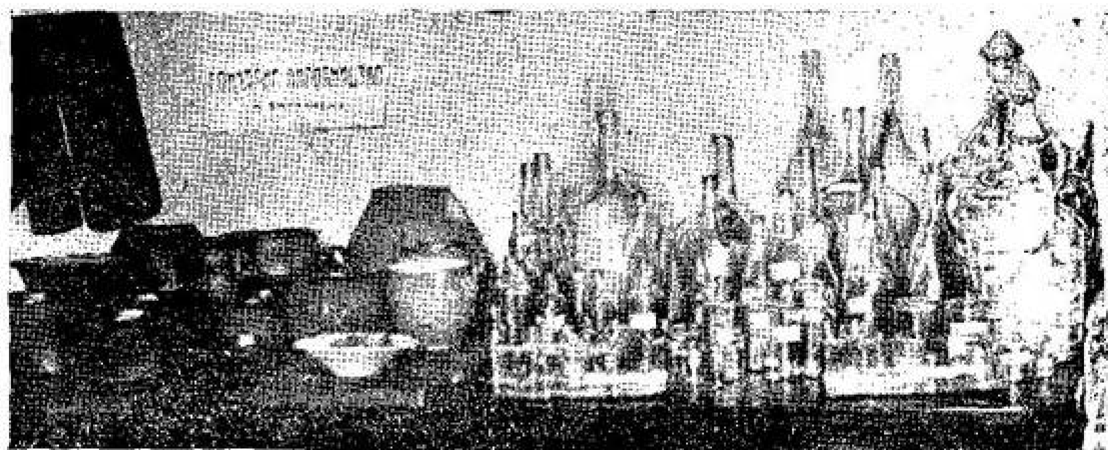
1. Допомога бідноті

	Фонд кооперув. (в карб.).	Постач. хлібом в кредит. (в пуд.)
В 27-28 р.	84.029	—
В 28-29 р.	145.675	41.524
В 29-30 р.	—	65.134

	Пільги по с.-г. податку у карб.	По держстах.	По землеустр.	Постачання палива
В 28-29 р.	156.107	103.606	—	—
В 29-30 р.	177.500	216.200	114.800	23.000

2. Охорона праці наймитства

	Зарплатня	Обстежено батраків	Охоплено батрак. соцстрахом
27 р.	15 карб. 68 к.	27-28— 36	—
28 „	17 „ 74 „	28-29—287	1.100
29 „	20 „ — „	31-X-29 р. 1-III-30—250	

4. Куток ганчарного та скляного виробництв.

5. Куток порцелянового та скляного виробництв.

3. Склад КНС

	Член. КНС	З них звільн. від с.-г. податку	Чоловік	Жінок	Позап.	ЛКСМУ	КП(б)У	Укр.	Поляк.	Німців	Євр.	Рос.	Чехів	Інших
1928 р.	31 132	10.774	28.320	2.812	29.951	677	504	26.663	2.329	864	701	449	114	12
1930 р.	32.904	25.413	28.896	4.008	31.692	778	434	27.523	2.931	968	704	590	150	38

4. Соцсклад учнів Соцвиху

	Всього учнів в 7-ми річк.	З них наймитів	Членів КНС	4-х річ.	Наймит.	Бідняків	ШСМ	Бідняків	Наймит.
28-29 р.	5.706	123	3.381	19.635	313	11.578	117	70	18
29-30 р.	6.843	185	3.632	27.932	387	13.731	193	90	66

На лікнепах 1929-30 р. навчається 11.939 членКНС з загального числа 52.145 душ.

5. Соцсклад учнів Профосу

	Всього учн. в профшк.	З них неорг. бідноти	Наймитів	Членів КНС	Педтехн. Разом учн.	Неорган. бідн.	Наймит.	Членів КНС
28-29 р.	164	21	4	28	232	40	3	48
29-30 р.	200	17	16	30	244	36	18	53

6. Участь КНС у громадській роботі

						В громад організ.				В керуючих орган.		
	Було членів КНС	З них в коктоспах	В с.-г. кредит. коопер.	В молоч. скот.	В спож.	Хати чит.	Авіяхем.	Мопр	Член с-р	С.-г. кред. коп.	Молоч.	Спож.
1928 р.	32.131	651	9.431	4.544	15.774	4.008	2.008	1.424	2.162	156	88	305
	Членів КНС			У виробничій кооперації	В спож.					Виробн. кооп.		
В 1930 р.	32.904	16.7[illegible]1		18.968	24.382	5.487	2.933	1.839	2.417	496		582

7. Наслідки перевиборів керуючих органів КНС

СільКНС Брало участь у перевиборах з 32.160 членів КНС— 26.744

Всього обрано	Бувш. раніш	Новообр.	Жінок	Чолов.	Позапарт.	ЛКСМУ	КП(б)У	Селян звільн. від с.-г. податку	Що плат. без надв.	Наймит.	Служб.	Робіт.	Кустар.
2.058	1.612	446	475	1.583	1.693	232	133	1.494	264	139	98	49	15

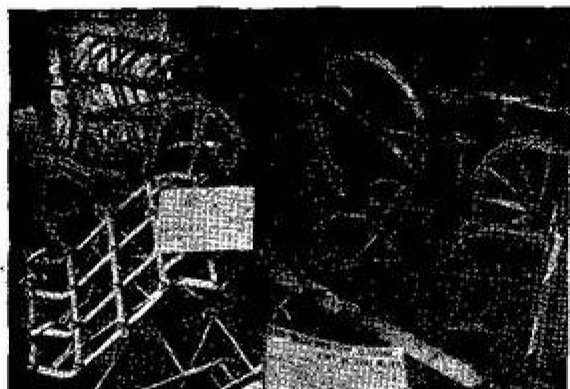
РайКНС Брало участь у пдревиборах з 1.480 член. КНС— 1.196

Було обрано													
371	338	33	98	273	215	99	57	262	26	41	38	4	—

Виставка відкрилась в перший день з'їзду і працювала з 10 до 20 год. протягом 3-х днів, прийняла й обслужала делегатів КНС кількістю 150 душ, місцеву людність і червононоармівців, що заразом складало понад 3000р. Продовжити виставку після закриття з'їзду не вдалось, через те, що кімнати під виставку були звільнені від гуртків клюбу.

Подарунки з'їздові.

Підчас роботи з'їзду, з'їзд вітали делегації робітників з підприємств, залізничники Коростенського вузла, спілки Робос, Медсанпраці. Всі вони принесли подарунки з'їздові комнезамів — борони, плуги, вози, книжки, дропачі, сівалки. На кінець з'їзду вестибюль клюбу було завалено подарунками (фото ч. 6). Ці речі з'їзд постановив передати заново організуємій комуні ім. V Окр. з'їзду КНС із червоноарм. і наймитів. Доручити Окр. КНС негайно зайнятись підбором земельної площі для комуни. З'їзд КНС звертається до ОВК з проханням негайно поставити питання перед земельними органами, що своєчасно було забезпечено відвід необхідної землі для знов організованої батрацької комуни та відвід ярового клину.

6. Подарунки з'їзду.

Хиби й недоліки виставки.

1. Хибувало в виставці те, що площа в цілому, як вище зазначалось, була не досить значна, бракувало достатньої площі для більш повного й більш наочного розташування матеріялів виставки.

3. Була відсутня на виставці робота наших колгоспів, зразкових комун, давниартілів, не було ілюстративно предсавзено будівництво наших колгоспів, розподіл праці інентар колгоспів, житлове будівництво, новий побут жінки, дитини, культурна робота серед колгоспників. Цього бракувало. Цей недолік можна виправдати лише тим, що матеріял подібного роду може зібрати лише людина із спеціяльним завданням вивчити *роботу колгоспів.*

Отже, Коростенський Окрмузей й в погодженні з засівним пляном Окрколгосп, спілки вже розпочав дослідження колгоспів, фіксацію їх народження, дальшої робот- переходових форм, нового побуту в колгоспах і т. и.

Далі, вище вже підкреслювалось, що на виставці були репрезентовані всі номенклатури всіх хутрових обществ, що їх Держторг заготовляє. Не місцевій людині здавалось би, що всі тварини ще в великій більшости живуть, проте треба було визначити в кімнаті що масової купівлі подібних тварин Держторг не переводить, лише в окремих і рідких випадках, проте купує, щоб ізолювати від купівлі приватника.

Позитивні наслідки для Музею. Після закриття роботи з'їзду й закриття виставке, майже всі с.-г. експонати вступили в Музей й послужили головним виставочним *матеріялом підчас реорганізації с.-г. відділу, що стояло завданням Окрмузею* в зв'язку з колективізацією й засівною кампанією. Далі, експонати експортн. відділу за винятком хутра й шкір та лікарських рослин поповнити бюджет Музею. Далі, з кустарної промисловости й державної поступили цілком виставочний матеріял, що послужило для утворення відділу місцевої порцеляни й ескизами для організації відділу місцевої промисловости, що й досі не видкритий за браком виставочної площі Музею.

Завдяки виставці, присвяченій КНС, Окрмузей знов і знов зв'язався з установами округи в спільній громандській роботі, підкреслив свої завдання, накреслив шляхи дальшої захопленої роботи на вивчення свого краю, на знайомлення на прикладі своєї роботі вивіс в маси, з'єднав їх на виставці, притяг їх увагу, нагадав, загострив момент піднесення радянського будівництва під проводом партії на засадах колективної праці.

В. Соловйова.

РЕЗОЛЮЦІЯ

Пленуму Комітету Охорони пам'яток культури 23-го травня 1930 р.

Сучасний мент в розвиткові Радянського Союза характеризується надзвичайним темпом розгортання промисловости та сільського господарства.

П'ятирічний плян індустріялізації та реконструкції господарства СРСР, буйний ріст колективізації країни, швидке зростання антирелігійного руху виявляють величезну кількість пам'яток культури.

Цілком зрозуміло, що всі ці менти треба ув'язати з завданнями культурного будівництва Радянської України.

Щільний зв'язок Комітета Охорони Пам'яток Культури з культурними об'єднаннями, партійними організаціями, виробничими осередками, селянськими масами мусить дати для культурної п'ятирічки колосальні цінности — скарби старовини, мистецтва сторії та ревруху.

Тракторизація країни, поширення площі розорених земель, велике нове будінцтво, прокладання залізниць, нечуваного розміру земляні роботи — все це мусить виявити і вже виявляє велику кількість археологічних пам'яток величезного наукового і культурного значіння, які мусять піднести Музеї України на ту височінь, що відповідали б значінню України в Союзі Радянських Республік.

Колективізація та індустріялізація країни підносять культурний рівень широких мас, підвищують свідомість, поважання до пам'яток культури, належне ставлення до національного культурного будівництва.

Антирелігійний рух та ліквідація місць культу одразу переводять велику кількість культових будівель та культових речей до категорії пам'яток мистецтва, археології, перетворюючи їх на музейні цінности.

Таким чином п'ятирічка індустріялізації країни та реконструкція сільського господарства примушують нас вжити всіх заходів, щоб піднести темп українського культурного будівництва на показаних В. І. Леніним засадах також і в царині охорони пам'яток культури та музейної справи,

На підставі цього, в напрямку охорони пам'яток, Нарада вважає за доцільне такі заходи:

1. Піднести громадську свідомість широких кол щодо пам'яток культури, широко популяризувати значіння та цінність пам'яток минулого та їхньої ваги для будівництва сучасної соціялістичної культури через щоденну та періодичну пресу, видання популярної літератури та провідників щодо пам'яток та заповідників, малюнків, альбомів, карток, влаштування лекцій, диспутів, екскурсій, виставок, обслуговування музейного глядача, одвідувача заповідників, конференцій, з'їздів тощо.

2. Підсилити наукове дослідження експедиційне, ляборатopне й музейне пам'яток старовини, мистецтва, історичних і революційних; видання наукових монографій, описів і окремих розвідок, реєстрацію, складання бібліографій, покажчиків, карток, графічну фіксацію пам'яток тощо.

3. Підтримувати увагу державних, партійних та професійних установ та всієї радянської громадськости на необхідність зберегати та вивчати пам'ятки культури, як матеріял для сучасного та майбутнього культурного будівництва та загальної потреби всіляких заходів щодо охорони пам'яток минулого.

4. Зокрема звернути увагу місцевих установ на справу виявлення та охорони пам'яток в той чи інший спосіб зв'язаних з історією революційних рухів, з окремими діячами революції та видатними подіями часів революційної боротьби.

5. Використати антирелігійний рух в напрямкові якнайбільшого виявлення та музейного використання пам'яток культури, що досі використовувалися для культурних потреб, перетворення їх на музеї, заповідники та інші культурні та політосвітні установи зі збереженням мистецької та історичної цінности цих пам'яток.

6. Вжити заходів для підготування нових кадрів робітників в справі охорони, дослідження та популяризації пам'яток культури шляхом втягнення в цю працю робітничо-селянської молоді,

7. Підсилити матеріяльну базу всіх органів охорони пам'яток культури, так центральних, як крайових та округових,

8. Продовжувати реєстрацію пам'яток культури, що мусить виявити ще велику кількість наукових цінностей на Україні. Поширити мережу кореспондентів Комітету.

9. Взяти під особливу увагу та вжити негайних заходів до охорони будівель української архитектури до XII століття, як пам'яток безперечно світового значіння.

10. Розробити проєкта законодавчих актів в галузі охорони та вилучення пам'яток, а також карного законодавства щодо порушення та знищування цих пам'яток.

11. Звернути окрему увагу на реєстрацію та збереження пам'яток культури нацменшостей УСРР.

12. Звернутися через НКО до Рудметалторгу та Держторгу з пропозицією припускати представників Комітету Охорони Пам'яток Культури та Інспекторату по Охороні Пам'яток для огляду та вилучення пам'яток культури для Українських Музеїв.

Відповідальний редактор **М. Криворотченко.**

ЗМІСТ

Журналу Українського Комітету Краєзнавства за 1927, 1928 і 1929 роки.

1927 рік.

1928 рік.

Білоцерківська, Дніпропетровська, Криворізька, Мелітопільська, Ніжинська, Шевченківська округи.

№ 6—10. Проф. *К. Дубняк*. Підвищення врожайности і краєзнавство.— *Дм. Зайцев*. Інструкція для збірання жуків-скрипунів.— *Молоків-Журский*. Дослідження комун та артілів Кремінчуччини. **Шкільне краєзнавство.** — *Ю. К—о.* Чергова робота в краєзнавстві.— *А. Курило-Кримчак*. Про краєзнавчу роботу в школі. **Наш край.** *Е. Лавренко* Рослинність цілинних степів України та їх охорона. *Г. Закревська*. Мінеральна сировина Київської округи.— *Я. Якуша*. Кустарне креселочне виробництво в Малині на Коростенщині.— *М. Косовський*. Чому селянські засіви були дуже засмічені „рогачкой".— *А. Пашківський*. Спроба опису діялекто-відмін на Білоцерківщині.— *С. Ялі*. До історії грецької колонізації на Україні. **Життя краєзнавче.** Зінов'ївська, Конотопська, Кремінчуцька, Лубенська, Мелітопільська, Тульчинська, Харківська. Організація Охтирського Краєзнавчого музею. Український Інститут Прикладної Ботаніки, БСРР. Друга Всебілоруська краєзнавча конференція. **Бібліографія.** *Дм. Зайцев*. Бібліотека краєзнавця - натураліста.— *Е. Сарандинаки. П. П. Молоків-Журський*. Риби Кремінчуччини.— *Гельмгольц*. Погода й життя.

1929 рік

№ 1—2. *М. Криворотченко*. До справи соціялістичного змагання. Договір соціялістичного змагання між К.-Марксівським і Синельниківським Райбюрами Краєзнавства.— *Г. Ворожбіт. До справи вивчення причин дитячої смертности на селі (з анкетою).* **Наш край.** *Є. Лавренко і Погребняк*. Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона.—*Ф. Лутай*. Юрківська старовина,—*П. Гудзій*. Димерський район до війни.—*М. Горват*. До справи відродження шовківництва на Харківщині.—*С. Ялі*. З наслідків здійснення національної політики в АМСРР. **Життя краєзнавче.** Зінов'ївщина, Кам'янеччина, Конотопщина, Криворіжжя, Харківщина.

№ 3—10. *М. Левицький*. До скликання всеукраїнського Краєзнавчого з'їзду.—*Дм. Соловей*. В справі обслідування, поширення та збирання лікарських рослин на Україні. **Наш край.**— *К. Черняк*. Килимарство на Коростенщині.— Д-р *В. Гериновіч*. Євреї в Кам'янці.— *В. Кравченко*. Легенди й перекази Волинського села.—*Н. Занфірова*. Казки та оповідання с. Куцеволівки.— Проф. *В. Гериновіч*. До історії шовківництва на західній Придністрянщині.—*А. Пашківський*. „Блатні" слова в обіходці Білоцерківської шкільної молоді. **Життя краєзнавче.** Коростенщина, Криворіжжя, Лубенщина, Мелітопільщина.

Ціна 1 крб. 50 коп. Перевірено 1948 р.

Укрліт № 3364. Харків, 1-ша друк. вид-ва „Пролетарий". Зам. № 492. Тираж 1000 — 5 др. арк.